

OSMANLI SUFİLİĞİNE BAKIŞLAR

Ahmet Yaşar Ocak

OSMANLI SUFİLİĞİNE BAKIŞLAR
Ahmet Yaşar Ocak

TİMAŞ YAYINLARI | 2503
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 30

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

DÜZELTİ
Haşim Şahin

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
2010, İstanbul

ISBN
978-605-114-430-6

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CILT
Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad.
Baha İş Merkezi Avcılar / İSTANBUL
Tel: (0212) 412 17 77

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ZÂVİYELER DİNÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİH AÇISINDAN BİR DENEME*

GİRİŞ

İslâm âleminde zâviyelerin doğuşu konusu, tasavvuf akımının başlangıcı konusu ile paralellik arz eder. Hicrî II. yüzyılın (M. VIII.) sonlarıyla Hicrî III. yüzyılın (M. IX.) başlarından itibaren İslâm âleminde gelişmeye başlayan tasavvuf akımıyla birlikte, o zamana kadar yalnız Budizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi mistik bir düşünüş ve yaşayış biçimi ortaya koyan dinlerin yayıldığı alanlarda görülen bir müessesenin, Müslümanlığın yayıldığı alanlarda da ortaya çıktığı müşahade olunur. İçinde belli bir tasavvuf görüşünü paylaşan ve "şeyh" adı verilen dinî bir otoritenin başkanlığında bunun uygulamasını yapan kimselerin bir arada yaşadıkları bu müesseselerin ilk defa nerede ve ne zaman görüldüğüne dair bugün için kesin bir şey bilinmemektedir. Ancak Hicrî II. (M. VIII.) yüzyılın sonlarında vefat etmiş olup ilk olarak "sûfî" unvanını aldığı bildirilen Kûfeli Ebû Hâşim Osman b. Şerik'in Şam yakınlarında Remle denilen yerde ilk zâviyeyi kurduğu gelenek halinde kabul edilir¹. Kaynaklarda, o devre gelinceye kadar tasavvuf ehlinin belli ve özel bir yerde bir arada yaşadıklarına ait hemen hiçbir kayda

* *Vakıflar Dergisi*, XII. Sayı, Ankara 1978, s. 247-269.

1 Msl. bk. Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehât'ül-Üns*, İstanbul 1270, s. 83.

rastlanmıyor. Sadece zaman zaman evlerinde toplanıp sohbetlerde ve müşterek ibâdetlerde buldukları biliniyor. Aslında Ebû Hâşim tarafından Remle’de ilk zâviyenin kurulduğunu nakleden rivayetin gerçeği ne derece yansıttığını tespit etmek mümkün olmamakla beraber, söz konusu zâviyenin Şam dolayları gibi eski devirlerden beri Hristiyan ve Yahudi mistiklerinin ve manastırlarının yaygın bulunduğu bir bölgede kurulmuş olması bir bakıma dikkat çekicidir². Bu itibarla o zamana kadar mevcut olmayan veya olmadığı rivayet edilen bu müessesenin tamamıyla olmasa bile bazı yönlerde bu manastırlardan etkilendiği akla gelebilir. Nitekim *Nefehât’ül-Üns*’deki hikâyeye bu noktayı düşündürecek niteliktedir³.

Ne olursa olsun, ilk olarak Remle’de ortaya çıktığı bildirilen zâviyelerin tasavvuf akımlarının yayılışıyla paralel olarak çabucak gelişip yaygınlaştıkları görülmektedir. IX. yüzyıldan itibaren Bâyezıd-i Bistâmî (874), Sehl-i Tüsterî (896), Cüneyd-i Bağdâdî (910) vs. gibi ilk büyük temsilcileriyle artık mektepleşmeye başlayan İslâm tasavvufu, İmam Gazzâlî’den (1111) sonra tam bir tefekkür sistemi haline gelerek bir taraftan Mısır üzerinden Mağrip (Fas, Cezayir, Tunus) ülkelerine doğru ilerlerken, diğer bir koldan da İran üzerinden Hârezm ve Mâverâünnehr’e intikal etti. Aslında bu müesseselerin süratle yayılmasında tabiatıyla siyasi ve ruhî birtakım sebeplerin bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Abbasî halifelerinin maddi ve mânevi nüfuzlarının sarsıldığı XI.-XIII. yüzyıllarda, çeşitli bölgelerde bağımsızlık kazanmak maksadıyla bir kısım mahallî emirlerin harekete geçtikleri bilinmektedir. Bunlar çoğu defa kendilerine dinî bir dayanak aramak zorunda bulduklarından, halk üzerinde büyük bir nüfûza sahip olan şeyhlere

2 Suriye ve özellikle Şam dolayları çok eskiden beri ve İslâmî devirde, Saint Aninas, Saint Dacius, Saint Jean ve Saint Julien gibi Hristiyan mistikleri ve bunların müridlerinin yaşadığı manastırlarla dolu idi.

3 Bk. s. 86. *Nefehât’ül-Üns*’teki bu rivayete göre bölgenin Hristiyan hükümdarı bir gün ormanda dolaşırken Ebû Hâşim’e rastlar ve ona kendinin ve arkadaşlarının toplanabilecekleri bir yerleri olup olmadığını sorar. Menfi cevap alan hükümdar, böyle bir yere ihtiyaçları olduğunu söyleyerek onlara bir bina yaptıracağını bildirir. Ebû Hâşim’in zâviyesi bu şekilde kurulmuş olur.

zâviyeler, hânîkahlar açıyorlardı. Haçlı Seferleri sırasında devamlı maddi ve mânevi felâketlere uğrayan ahali de muhtaç olduğu sükûnu ve huzûru bu müesseselerde arıyor ve buluyordu⁴. Bundan başka büyük servetler kazanan zenginler hükümdarların hışmından korunmak için birtakım zâviyeler açarak buralara zengin vakıflar tahsis ediyorlar ve bunların idaresini evlâtlarına bırakmak suretiyle servetlerinin aileleri içinde kalmasını temin ediyorlardı⁵. Bütün bunlara ilâve olarak dinî duyguların oynadığı rolü de belirtmek gerekir. İşte sayılan bu ve benzeri çeşitli âmillerin etkisiyle IX.-XIII. yüzyıllarda bütün İslâm ülkeleri zâviye ve hanîkahlarla dolup taşmaya başlamıştı.

I. ZÂVİYE TERİMİ VE KAYNAKLAR:

Esas konumuz olan Anadolu ile öteki İslâm ülkelerindeki zâviyelere geçmeden önce “zâviye” teriminin tarih kaynaklarında nasıl ve ne gibi anlamlar ifade ettiğini mümkün olduğu kadar gözden geçirmekte fayda vardır.

Tarihî metinler incelendiği zaman genellikle XIV.-XV. yüzyıla kadar olanlarda, şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri belli bir müesseseyi ifade için zaman ve mekâna göre değişik terimlerin kullanıldığı müşahede olunur. Bunlardan en çok geçeni olan “zâviye”nin yanında, “ribat”, “hângâh” veya “hânîkah”⁶, “buk’a”, “savmaa”, “düveyre”, “medrese” terimlerine de rastlanır. XIV.-XV. yüzyıldan itibaren ise, yine “zâviye” kelimesiyle birlikte bu defa seyrek olarak “hânigâh” ve en çok da “İmaret”, “tekke-tekye”⁷, “dergâh” ve

4 F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966, 2. bs., s. 167 v.d.

5 C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, trc.: Z. Meğamiz, İstanbul 1329, IH/397 v.d. Aynı âmillerin Osmanlıların ilk dönemlerinde de belireceği ilerde görülecektir.

6 Aslı Farsça “Hângâh” olan bu kelime Arapçaya “Hânîkah” (çoğulu *Havânîk*) şeklinde geçmiştir.

7 Arapça olan bu kelimenin aslı “Tekiyye” olup “dayanılacak, oturulacak yer”

“*âsitâne*” terimlerine rastlanır. Bütün bu sayılanlardan “*düveyre*” ve “*savmaa*” terimleri en çok Arap ülkelerinde kullanılmış olup aynı zamanda Hristiyan manastırları (couvent-monastère-ermitage) için de söyleniyordu. “*Ribat*” ilk devirlerde sınır boylarında, cihad ve gazâ için gönüllü savaşan gâzilerin yaşadıkları müstahkem mevkilere denmekte iken zamanla bunlar tasavvufî bir niteliğe bürünüp zâviye haline gelmiş, çok daha sonraları ise sadece kervansaray oluvermiştir⁸.

XII. yüzyıl sonlarıyla XIII. yüzyıl başlarında Mısır ve Suriye’yi dolaşan seyyah İbn Cübeyr, buralarda rastladığı zâviyelerin “*medrese*” diye de adlandırıldığını⁹, bir çeşit büyük zâviye olan “*Hânîkah*”ın Suriye’de “*ribat*” ismiyle anıldığını söyleyerek bu binaların garip yolcuları ve dervişleri barındırdığını haber veriyor¹⁰. Ondan aşağı yukarı bir yüzyıl sonra aynı yerleri dolaşan Endülüslü seyyah İbn Batûta ise Irak-ı Acem’de “*medrese*” kelimesinin zâviye demek olduğunu kaydeder¹¹. Ayrıca İranlı tarihçi Hindüşah-ı Nahcivânî, hemen hemen aynı devirde İran’da “*hânîgâh*” diye anılan zâviyelere Bağdat ve dolaylarında “*ribat*” denildiğini ifade ediyor¹². Selâhaddin Eyyûbî’nin (1175-1193), Mısır’da mevcut dervişlerin reisi için yaptırdığı büyük zâviyeye ise “*Düveyret’ü-sûfiye*” ismi verildiği biliniyor¹³.

Tarih kaynaklarındaki bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; fakat kısaca söylemek gerekirse, Mağrip ülkeleri dahil XI.-XIV. yüzyıllarda Mısır, Suriye, Irak ve İran gibi İslâm ülkelerinde bir tasavvuf müessesesi olan zâviyelere böyle değişik adlar verilmesine rağmen en fazla “*zâviye*” teriminin kullanıldığı göze çarpmaktadır.

anlamına gelmekle beraber Türkiye Türkçesinde “*Tekke*” olmuştur.

8 F. Köprülü, “*Ribat*”, *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 275. Burada ribat müessesesinin doğuşuna ve çeşitli Müslüman ülkelerdeki gelişimine ait kıymetli bilgiler vardır. Ayrıca bk. Gabriel Marçais, “*Ribat*”, *EJ*¹.

9 Bk. *Rihle*, nşr.: De Goeje, Leiden 1907, 2. bs., s. 272.

10 A.g.e., s. 245.

11 Bk. *Tuhfet’ün-Nuzzâr fi Ğarâib’il-Emsâr*, Kahire 1933, 1/148.

12 Bk. *Tecârib’us-Selef*, nşr.: A. İkbâl, Tahran 1313 Şemsi, ss. 320-21.

13 *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/239.

Söz konusu kaynaklarda yer alan kayıtlar, bunca değişik terime karşılık, ufak tefek önemsiz şekil ayrılıklarıyla bir tek müesseseyi anlatmakta, hatta kullanılan cümleler bu terimlerin aynı şeyi ifade ettikleri intibahı açıkça ortaya koymaktadır.

Anadolu'ya gelince, Selçuklulardan başlayarak pek seyrek "*ribat*" teriminin kullanıldığı, kaynaklarda daha çok "*zâviye*" ve "*hânîkah*" terimlerinin geçtiği görülüyor¹⁴. Osmanlı çağında ise "*ribat*" kelimesi hemen hemen kaybolarak bu ilk sayılanlarla birlikte tarihî metinlerde ve kitabelerde "*imâret*" ve aşağı yukarı XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren "*tekke*", "*dergâh*" ve "*âsitâne*" kelimelerinin yer aldığı gözlemlenir.

Osmanlı çağında özellikle sosyal müesseselerin en olgun çağını yaşadığı XVI. yüzyıldan başlayarak "*hânîgâh*", "*tekke*", "*dergâh*" ve "*âsitâne*" terimleri arasında yavaş yavaş -çoğu defa şekille, teşkilatla, büyüklük ve küçüklük ile ilgili olarak- birtakım nüansların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır¹⁵. Söz konusu devirden itibaren meselâ hânîgâh, tarikatların merkez zâviyesi olup içinde tarikatın kucusunun türbesi de bulunan büyük bir binayı ifade eder¹⁶. Oysa Orta Çağ'da bu kelime nerede ve ne büyüklükte olursa olsun genel anlamda bir zâviyeyi belirtmekteydi. XVI. yüzyıldaki bu anlamıyla meselâ Bektaşîlerin "*pîr evi*" dedikleri Hacı Bektaş'taki Hacı Bektaş-ı Velî zâviyesi bir hânîgâhtır. "*Tekke*" (çoğulu "*tekâyâ*") ise daha çok şehir ve kasabalarda hânîgâhtan biraz küçük zâviyelere deniliyordu¹⁷. "*Dergâh*" ve "*âsitâne*"ye gelince, yine aynı anlama

14 Msl. bk. İbn Bîbî, *El- Evâmîr'ul- Alâiye Fi'l-Umûr Il-Alâiye*, nşr.: faksimile A.S. Erzi, Ankara 1955, ss. 499-500.

15 Kamûs-i Türkî ve benzeri lûgat kitaplarında yer alan bu terimlerle ilgili açıklamalar genellikle bunların son devirlerde kazanmış oldukları anlamları yansıtmaktadır. Bu itibarla bu ifadeler bu terimleri tam anlamıyla ifade etmekten uzaktır.

16 Msl. bk. O. Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul 1939, ss. 26-27; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1943, I. c. "Hânîkah" maddesi.

17 Msl. bk. C. Esat Arseven, *San'at Ansiklopedisi*, İstanbul 1951, "Tekke" maddesi; Pakalın, *a.g.e.*, "Tekke" maddesi.

gelmekle beraber özellikle Mevlevîlerin zâviyeleri hakkında kullanılıyordu. Yalnız “âsitâne”, içinde Mevlevî dervişlerinin tâlim ve terbiye gördükleri, “çile” çekerek “dedelik” payesine eriştikleri merkezî durumda olan büyük dergâh anlamına gelmekteydi¹⁸.

“Zâviye” (çoğulu “zevâyâ”) kelimesine gelince, bunun Osmanlı İmparatorluğu’nda şu üç müesseseyi kapsadığı görülmektedir:

1- Herhangi bir tarikata ait olup içinde dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği binalar. Bu anlamıyla “zâviye” nin Orta Çağ İslâm ülkelerindekinden hiçbir farkı yoktur. İster şehir, kasaba ve köyde, ister dışarıda yollar üzerinde olsun hepsi zâviyedir. Ancak XV. yüzyıldan itibaren şehirlerdeki âbidevî çaptaki zâviyelere “imâret” de denmeye başlandığı görülmektedir. Bunları yaptırınlar genellikle devlet adamlarıdır. Meselâ Bolayır’daki Süleyman Paşa İmâreti, Edirne’deki Gâzi Mihâl İmâreti böyle âbidevî çaptaki zâviyelerdir¹⁹. “İmâret” in büyük zâviyeler için kullanılmasına karşılık “zâviye” terimi de muhtemelen XV.-XVI. yüzyıllardan başlayarak gittikçe köy ve şehirlerdeki küçük tekkeleri belirtmek için kullanılır olmuştur.

2- Şehirlerde mescit, medrese, hamam vs. gibi mimarî üniteleri bir araya toplayan külliyeler için de yine “zâviye” terimi kullanılmaktaydı ki bunlara aynı zamanda “imâret” denildiği oluyor ve içlerinde misafir yolcular ağırlanıyordu²⁰.

3- Geçitlerde, derbendlerde ve yol üzerlerinde yolculara bir sığınak niteliğinde olup yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan ufak misafirhânelere de yine “zâviye” adı verilmekteydi, bunların başlangıçta tasavvufî hüviyete sahip olmalarına rağmen zamanla bunu kaybederek sadece birer misafirhâne durumuna geçen zâviyeler olduğu düşünülebilir.

18 A.g. eserler, “Âsitâne” ve “Dârgâh” maddeleri. Geniş bilgi için adı geçen maddelere bakılabilir.

19 Bu zâviye-imâretler için bk. *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, ss. 3-26; Semavi Eyice, “Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1963), ss. 3-31.

20 E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri*, İstanbul 1966, ss. 87-88, 535.

İşte burada söz konusu edilecek olan zâviyeler daha çok dinî bir hüviyet taşıyan müesseselerdir.

II- ÇEŞİTLİ İSLAM ÜLKELERİNDE ZÂVİYELER

A) Mağrip ülkelerinde:

İmam Gazzâlî mektebine mensup Ahmet b. el-Arif (1141) ve Ebû Medyen Şuayb (1194) gibi büyük şeyhlerin, İbn Kasiyy (1151) gibi Mağrip tasavvufuna damgasını vurmuş şahsiyetlerin ve bunların haleflerinin Kuzey Afrika’da birçok zâviyeleri vardı²¹. Çeşitli mıntıkalarda, hatta kıyıda köşede kalmış köylerde bile daha XI. yüzyıldan itibaren açılan bu zâviyeler büyük bir bağlılıkla Sünnîlik çerçevesinde din ve tasavvuf alanındaki eğitimlerini sürdürüyor, geniş halk kitlelerinin güvenini kazanarak onları kendilerine çekiyorlardı. Kuzey Afrika’da Müslümanlığın en ücrâ köylere, çöl mıntıklarının ta içlerine kadar yayılmasında birinci rolü bu müesseseler oynamışlardı²². Bu zâviyeler, içinde sadece tasavvufî bir hayat sürdürülen bir yer olmaktan uzak olup aynı zamanda dinî tedrisat yapılan kolej veya medrese niteliğini göstermekteydi²³. Bu zâviyelerden bir kısmı XI. yüzyıla kadar İspanyollara ve Portekizlilere karşı yapılan savaşlarda, askerî bir hüviyete sahip ribatlar olup bu yüzyıldan itibaren “râbita” adı altında “zâviye” durumuna gelmişler, içinde inzivâya çekilen bir şeyhin ve müridlerinin yaşadığı ve yolcuların misafir edildiği binalar olmuşlardı²⁴. Böylece tasavvufun iyice hâkim duruma yükseldiği bu XI.-XII. yüzyıllardan itibaren ribatın artık zâviyeden başka bir şey olmadığı anlaşılıyor.

Mağrip ülkelerindeki ilk zâviyelerin aslında bir inzivâ yeri olmakla birlikte, halkı cezbedecek dinî-tasavvufî bir faaliyet merkezi

21 Alfred Bel, *La Religion Musulmane en Berbérie*, Paris 1938, s. 348.

22 A.g.e., ss. 355-356, 335-366. Burada yazar, Kuzey Afrika’da zâviyelerin Müslümanlığın yayılışında oynadıkları rolü açıklamakta ve ilgi çeken bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca geniş bir bibliyografya da vardır.

23 E. Lévi-Provençal, “Zawiya”, *El’*.

24 A.g.m., a.y.; G. Marçais, “Ribat” F. Köprülü “Ribat”, ss. 263, 270. Köprülü ribatların zâviye hüviyetini alışını Mağrip’te cihad ruhunun zayıflamasıyla açıklamaktadır.

mahiyetini kazandıkları söylenebilir²⁵. XIII. ve XIV. yüzyıllarda ise buraların gezgin dervişler ve diğer yolcular için bedava konaklama yeri halini aldıkları, Tlemsenli bir edip olan İbn Merzuk'un "*Bizce müsellemdir ki Mağrip'te zâviyeler gelip geçenleri barındırmaya ve seyyahları yedirip içirmeye mahsus yerlerdir*" biçimindeki ifadelerinden anlaşılıyor²⁶. Daha sonraki yüzyıllarda, önceleri sırf tarikat erbabı için yapılan zâviyelerin, merkezî iktidarın etki ve nüfuzundan uzak yerlerdeki ahali üzerinde doğrudan doğruya siyasi bir nüfûz kazandıkları müşahede edilir²⁷.

B) Orta Doğu İslâm ülkelerinde:

Mısır'da Suriye emirliklerinde ve Irak Abbâsî halifeliğinde zâviyelerin Mağrip'te olduğu gibi bir iskân faaliyeti ile ilgili olmaksızın çok, tasavvuf akımının gelişmesi ve teşkilatlanması ile alakalı olduğu söylenebilir. Söz konusu ülkelerdeki zâviyeler hakkında XII.-XIV. ve hatta XV. yüzyıllara ait kroniklerde ve İbn Cübeyr, İbn Batûta gibi Arap seyyahlarının eserlerinde oldukça geniş ve aydınlatıcı bilgiler bulmak mümkün olmaktadır. Özellikle adı geçen iki seyyah yolculukları boyunca devamlı zâviyelerde konakladıkları için bazen çok canlı tasvirler bırakmışlardır.

Mısır'da Selâhaddin Eyyûbî devrinde (1175-1193) çeşitli muntikalarda faaliyet göstermekte olan zâviyelerin, Kahire'de "Düveyre'üs-süfiyye" denilen merkezî bir hânıkaha (büyük zâviye) bağlandığı söylenmişti. Buranın başkanlığına tayin olunan zat "*Şeyh'uş-şüyyûh*" unvanını taşımakta ve diğer zâviye şeyhlerinin en

25 Lévi-Provençal, a.g.m.

26 *El-Müsned'üs-Sahih'e* dayanarak Lévi-Provençal, a. y.e.

27 A.g.m., a. y.e. Bu zâviyelerin her biri Batılı sanat tarihçileri ve din tarihçileri tarafından çeşitli araştırmalara konu edilmiştir. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: G. Salomon, "Confréries et zaouyas de Tanger", *Archives Marocaines*, XXI (1905), ss. 100-114; P. Marty, "Les zaouyas marocaines et le Makhzen" (27. Dipnotun devamı) *REI*, III (1929), ss. 575-600; G. Drague, "Esquisse d'histoire religieuse du Maroc: Confreries et zauias", *Cahier Afrique Asie*, II (1950), ss. I-332. Özellikle bu sonuncusu Fas zâviyelerinin dini yönlerine dair oldukça geniş bilgiler vermektedir.

üst makamını teşkil etmekte idi²⁸. Mısır'daki zâviyelerin her birine büyük ve zengin vakıflar tahsis edilmiş olup bu zâviyelerin önemli bir kısmı büyük ve teşkilatlı binalardan meydana gelmekteydi. Makrîzî (706/1306-7) de Baybars Hânîkahu adını taşıyan zâviyede 400, Siryâkus Hânîkahu'nda ise 100 kadar dervişin barınmakta olduğunu haber veriyor ve bunların bütün masraflarının zengin vakıflardan karşılandığını ekliyor²⁹. XIV. yüzyılın ortalarında Mısır'ı ziyaret eden İbn Batûta çeşitli zâviyeleri dolaşmış, bu arada adı geçen Siryakus Zâviyesi'ni de görmüştür. El-Melik'ün-Nâsır Kalavun (öl. 1290) tarafından Kahire'nin dışına yaptırılan bu zâviyenin büyüklüğünden, mimarisindeki ihtişam ve süslemelerinin güzelliğinden hayranlıkla bahseden seyyah, Doğu-İslam ülkelerinde bu zâviyenin bir eşinin daha bulunmadığını yazar³⁰.

İskenderiye'de Şeyh Ebû Abdullah el-Mürşidî'nin zâviyesinde ünlü Memlûk emîrlerinden Seyfüddîn Beğmelik ile karşılaşan İbn Batûta, onun şeyhe çok hürmet gösterdiğini bildirir ve kendisiyle birlikte yemek yediğini hikâye eder³¹. Seyyah, Dimyat'ta, şehirden biraz dışarıda Kalenderîlere ait bir zâviyede kalmış, buranın şeyhi Fethullah Tanrıverdi'nin kerametlerini dinlemiştir ki, Kalenderîlerin saç ve sakallarını, bıyıklarını tıraş ettiklerini hayretle anlatır³².

Ayrıca Ahmim'de Şeyh Ebu'l-Abbas'ın zâviyesini de ziyaret eden seyyah burada onun babasına ait bir türbenin bulunduğunu, dervişlerin her Cuma günü namazdan sonra zâviyede toplanıp ikinci vaktine kadar zikir yaptıklarını ve bu zikir meclislerine şehrin ileri gelenlerinin katıldığını haber verir³³. Daha sonra Lübnan'a geçen İbn Batûta, Cebele'de ünlü mutasavvıf İbrahim b. Edhem'in

28 *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, I/239.

29 Makrîzî, *al-Hitat*, nşr.: Gaston Wiet, Paris 1927, IV/108.

30 *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/32.

31 *A.g.e.*, s. 20.

32 *A.g.e.*, a.y.e.

33 *A.g.e.*, s. 40.

(783-?) türbesinin bulunduğu zâviyeyi görmüştür. Onun anlatışına göre, buraya uğrayan yolculara bedava yemek verilmektedir. O sırada başında şeyh olarak İbrahim b. El-Cumhî adında birinin bulunduğu bu zâviye, Şaban ayının ortalarından itibaren bütün civar halkın ziyaretine sahne olmakta ve gelenler üç gün kalmaktadırlar³⁴.

Suriye zâviyelerine gelince, XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın başlarında burasını dolaşan İbn Cübeyr ilgi çekici bilgiler veriyor. Suriye’de zâviyelere “*Hânîkah*” dendiğini bildirdikten sonra, her birinin süslü saraylara benzediğini, adeta yeryüzü cennetini andıracak kadar konfor ve rahatlığı sağlanmış binalar olduğunu anlatıyor. Ona göre buralarda yaşayan “sûfi tâifesi” sanki o diyarların emirleri gibidir; çünkü zengin vakıflar sayesinde dünya endişelerinden uzak, sırf Allah’ı anmak için yaşamaktadırlar³⁵. Yine İbn Cübeyr’e göre Harran ve Nusaybin mıntıkaları, içinde “kendilerini Allah’a adanmış” salih, zühd ve takva sahibi şeyh ve dervişlerin yaşadığı zâviyelerle doluydu³⁶.

İbn Cübeyr, Şam ve dolaylarındaki zâviyelere sultanlar tarafından vakıflar verildiği gibi, zengin hayır sahibi, aristokrat tabakaya mensup kadınların da zâviyeler, mescit ve medreseler yaptırdıklarını ve bunların rahatça işleyebilmesi için zengin vakıflarla beslendiklerini kaydediyor³⁷. Emirlerin yaptırdıkları vakıflara bir örnek olmak üzere, Nureddin Zengî’nin (1193-1211) Şam’da Mağripli dervişlerin zâviyesine tahsis ettiği vakıfları zikretmek mümkündür. Atabeğ Nureddin Zengî bu zâviyeye birçok maldan başka iki değirmen, yedi bahçe, bir arsa, bir hamam ve iki dükkânın gelirlerini tahsis etmiş olup hepsi yılda 500 dinara erişiyordu³⁸.

XIII. yüzyıl tarihçilerinden İbn Şeddad eserinde Şam havalisinde bulunan zâviyelerin oldukça uzun bir listesini verir ki bunlar

34 A.g.e., a.y.e.

35 *Rihle*, s. 284: () () ()

36 A.g.e., s. 245.

37 A.g.e., s. 275.

38 A.g.e., s. 288.

arasında *Hânîkâh-ı Sümeysatîye* ve *Hânîkâh-ı Hâmîye* gibi büyük ve zengin vakıflı zâviyeler sayılabilir³⁹.

Aynı yüzyılın ilk yarısında Irak'ta da durum Suriye'den pek farklı değildir. Abbasi halifesi Nâsır li-Dîmillâh (1180-1225) fütüvvet teşkilatını yeniden organize edip kendine bağlarken, bir taraftan da o zaman "ribat" tabir edilen bir sürü zâviye yaptırıp bunlara bol miktarda emlak vakfetmişti. Bunlar arasında en ünlüsü, halifenin bir Selçuklu prensesi olan hanımı Halatiye Hatun adına inşa ettirdiği Bağdat'ın batısında bulunan *Halatiye Ribatı*(zâviyesi)'dir⁴⁰.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, yani Moğollar'ın Bağdat'ı tahribinden sonra İlhanlı veziri ve tarihçisi Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, Abaka Han'ın(1265-1282) valisi olarak şehre tayin edilmişti. Giriştiği imar faaliyetlerinden olarak dervişler ve ulemâ için ribatlar (zâviyeler) yaptırmıştı⁴¹.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Basra havalisinden geçen İbn Batûta, burada her konak başında bir zâviye bulunup yolculara bedava et, ekmek ve helva verildiğini, her zâviyede şeyhten başka imam, müezzin, dervişlere hizmet eden birtakım hizmetkârlar ve yolcuların yiyeceği ile meşgul olan aşçılar bulunduğunu haber veriyor⁴². Onun bu ifadesi söz konusu devirde Irak'ta yolculuk hizmetlerinin çok iyi ayarlandığı intibahı uyandırıyor. Seyyah aynı şekilde Irak-ı Acem'de de birçok zâviyeler bulunduğunu, hatta kendi zamanında Tüster ve dolaylarına sahip olan Atabeğ Afrasiyab'ın 480 kadar zâviye yaptırmış olup topladığı haracın üçte birini bunların masraflarına ayırdığını bildirmektedir⁴³. İbn Batûta'nın sözünü ettiği bu zâviyeler herhalde şehirlerdeki tam

39 *El-A'lâk'ul-Hatîra*, nşr.: Sâmi ed-Dehhân, Dîmaşk 1956, s. 196. Bu eserin 6. babı iki bölüm halinde bu hânîkâh ve ribatların listesine ayrılmış olup yaptırınların isimleri de anılmış bulunmaktadır.

40 Bk. *Tecârib'us-Selef*, ss. 320-21. Yazar, zâviyede bizzat halifenin verdiği bir ziyafeti hayranlıkla anlatır.

41 *Tarih-i Cihangüşay Tercümesi*, S. M. Tevfik Okbatan, Ankara 1938, Mukaddime kısmı, 1/12.

42 *Tuhfet'ün-Nuzâr*, 1/73.

43 *A.g.e.*, 1/147.

teşkilâtli büyük-zâviyeler gibi olmaktan çok, küçük çaptaki binalar olsa gerektir. O, Tüster’de misafir kaldığı Şeyh Şerefüddîn Musa’nın zâviyesinden bahsederken bunun teşkilatı hakkında da kısa bilgiler verir. Buna göre adı geçen zâviyede belli başlı dört görevli vardır. Birincisi vakıfların yönetimi ile meşgul olmakta, ikincisi her günkü yiyecek ve içecek maddelerinin tesbiti ve alımıyla uğraşmakta, üçüncüsü yolcuların ve dervişlerin yatak ve yiyecek işlerini ayarlamakta ve dördüncüsü zâviyenin mutfak ve temizlik işlerini yürütmektedir⁴⁴.

Buraya kadar kısaca nakledilen bilgilerden anlaşıldığı gibi XII.-XIV. yüzyıllarda Ortadoğu İslâm ülkelerinde gerek devlet otoriteleri gerekse mahalli zenginler tarafından kurulan bol miktardaki vakıflar sayesinde bir yandan tarikatların gelişmesi, diğer yandan ticaret ve yolculukların rahat ve güvenli bir biçimde yapılması sağlanmış bulunuyordu. Mağrip ülkelerindeki daha küçük, mütevazı, basit yapılı binalar yerine, burada gösterişli ve özenli bir mimarî üslûp ile yapılmış binalara daha çok rastlanmaktadır. Tarih metinlerinde “*ribat*” olarak geçen bu bölge zâviyeleri sadece bir konak yeri-misafirhane veya kervansaray olarak anlaşılmamalıdır⁴⁵.

Bir tasavvuf müessesesi olarak zâviyelerin İran, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde de yaygın bulunduğu müşâhade ediliyor. Daha X. yüzyılda Fergana, Merverrûz, Semerkant, Buhara ve Curcan dolaylarında sûfiler için irili ufaklı sayısız hânikahtar (zâviye) vardı⁴⁶. Buraları daha önce Budizm ve Maniheizm’in yaygın bulunduğu alanlar olduğu için adı geçen dinlere ait manastırlarla doluydu. İslâm dininin buralarda yayılması tasavvuf aracılığıyla olduğundan, zâviyeler bu bölgelerde bir dinî propaganda aracı olmuşlardı. Çoğu kere eski Budist manastırları (Vihara) zâviye haline getiriliyor veya yanlarına yeni zâviye binaları

44 A.g.e., 1/148.

45 Bu konuda ayrıca bk. İbn’ul-Fuvetî, *El-Havadis’ul Camia*, Bağdad 1932, ss. 417, 459-480; Abbas el-Azzâvî, *Tarih’ul-Irak*, Bağdad 1932, I/284, 266, 276 v.s.

46 Pedersen, “Masdjid”, *El’*.

yapılıyordu⁴⁷. Karahanlılar ve Gazneliler dönemine rastlayan bu bölge zâviyelerinin teşkilat ve faaliyetlerine dair ne yazık ki elde pek bilgi bulunmamaktadır.

Büyük Selçuklulara gelince, onlar da imparatorluğun her yanını cami, medrese ve kervansaraylarla doldurmuşlar, bu arada tabii olarak hânîkahlar da yapmışlardır. Tuğrul Beğ'in (1040-1068) mutasavvıflara ne kadar önem verdiği ve onları koruduğu kaynaklarda yazılıdır⁴⁸. Selçuklu sultanları ve devlet adamları tarafından yaptırılan bütün bu cami, medrese, kervansaray ve zâviyelerin çok zengin vakıfları bulunuyordu. Nizamülmülk (1092) fakihlere, ulemâya imparatorluğun muhtelif yerlerinde medreseler (Nizâmiye Medreseleri) yaptırırken bir yandan da zâviyeler inşa ettirmekte, bu maksatla yılda 600.000 dinar harcamaktaydı⁴⁹. İran'da ve ileri bir medeniyet merkezi olup o devirde Türk nüfusunun az bulunduğu Suriye'de yığınla hânîkah ve ribat yaptırmıştı. Sadece Şam'da 9, Halep'te 7 hânîkah ve ribatı vardı⁵⁰.

İlhanlılar da İslâmiyet'i kabul ettikten sonra aynı şekilde geleneği sürdürdüler. Gazan Han (1295-1304) ve Olcaytu Hudâbende'nin (1304-1316) özellikle heterodoks derviş zümreleri ile yakın teması ve bunlarla işbirliği bilinmektedir. Hatta Aybek Baba adlı bir şeyhin Abaka Han zamanında oynadığı siyasi roller kaynaklarca belirtilmektedir⁵¹. Ayrıca Sarı Saltuk'un halifesi Barak Baba adındaki Kalenderî şeyhinin Olcaytu'nun adamı olduğu ve onun çeşitli hizmetlerini gördüğü yine kaynaklar tarafından kaydedilmektedir. Nitekim bu şeyhin 1307 yılında Gilan'da öldürülmesi

47 Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinlerinin Çevresinde Türk Sanatı", *Türk Kültürü El Kitabı*, İstanbul 1972, II/332 v.d.

48 Msl. bk., Er-Râvendî, *Râhat'us-Sudûr va Âyeti'us-Surûr*, trc.: Ahmed Ateş, Ankara 1957, I/97-98.

49 *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, III/397-98.

50 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, I. bs., ss. 237-39.

51 Msl. bk., *Anonim Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr.: F.N. Uzluk, Ankara 1952, metin s. 58. Ünlü Selçuklu veziri Muînüddin Pervane bu şeyhin çevirdiği entrika sonunda Abaka Han tarafından idam olunmuştur.

üzerine cesedinin Sultaniye'ye getirilerek adına inşa edilen büyük zâviyedeki türbeye gömüldüğü haber verilmektedir⁵². Olcaytu'nun yaptırdığı bu zâviyede yaşayan dervişlerin günlük masrafları için 50 dinar tahsis edilmişti ki yılda 18.000 dinar gibi oldukça yüksek bir meblağa erişmekteydi⁵³. İlhanlı döneminin hemen ertesinde İran'ı dolaşan İbn Batûta, bu ülkede gördüğü zâviyelerin zenginlik ve ihtişamını hayranlıkla anlatır⁵⁴.

III- ANADOLU ZAVİYELERİ:

1- Selçuklular Devri:

Anadolu topraklarında zâviyeler konusu Anadolu'nun iskânı, Türkleşmesi ve Müslümanlaşması konusu ile paraleldir. Bu ülkede zâviyeler, ilk devirlerde bir iskân unsuru olmuşlar ve İslâmiyet'in yayılmasında en önemli rolü oynamışlardır. Anadolu'da ilk zâviyenin veya zâviyelerin nerede ve ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemekle beraber, bunların askerî fetihlerle birlikte batıya doğru bir yayılış çizgisi takip ettikleri kolayca tahmin edilebilir⁵⁵.

Anadolu'ya özellikle XIII. yüzyıl başlarından itibaren vuku bulan göçlerde değişik tasavvuf mekteplerine bağlı Sünnî veya Bâtınî derviş grupları gelmişlerdi⁵⁶. Bunlar fethedilen topraklarda yerleşiyor ve müridleriyle beraber zâviyeler açıyorlardı. Mâverâünnehr, Hârzem, Horasan, Azerbaycan ve Suriye'den göç eden bu derviş ve şeyhler çoğunlukla Türk olmakla beraber, aralarında Fars veya

52 El-Aynî, *İkd'ul-Cumân*, Bayezit (Velîyyüddîn Ef.) Kütüphanesi, nr. 2392, XX/370 a.

53 Z. Velîdi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, 2. bs., s. 271; Abdülhakî Gölpinarlı, *Yûnus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961, s. 20.

54 *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/153 v.d.

55 Belki arşivlerdeki tapu tahrir defterleri, vakıf kayıtları ve şer'îye sicillerinde mevcut zâviye kayıtlarıyla menâkıbnâmelerin karşılaştırmalı incelenmesi sonunda birtakım sonuçlar elde edilebilir.

56 Bu göçler hakkında toplu bir bakış için msl. bk. M. Halil Yînaç, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 168 v.d.

Arap asıllı olanlar da vardı⁵⁷. Şüphesiz bunların her biri geldiği yerin fikir cereyanlarının etkisi altında olduğundan XIII. yüzyılda Anadolu değişik tasavvuf akımlarının kaynaştığı ve yeni sistemlerin ortaya çıktığı renkli bir ülke olmuştu⁵⁸. Kübrevîlik, Sühreverdîlik ye Melâmîlik gibi yüksek zümre tarikatlarına mensup olan şeyhler Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük kültür merkezlerine yerleşerek zâviyelerinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220) ve I. Alâeddîn Keykubad (1220-1237) gibi hükümdarlar, Selçuklu vezir ve devlet adamları ve zenginlerin yaptırdıkları zengin vakıflı zâviyeler şehirleri dolduruyordu. Çoğu defa bizzat hükümet eliyle tayin edilen şeyhlerin görevleri zikir ve fikre devamla, gelen yolcu ve dervişlere ihtimam etmek, bir de devletin bekası için duâda bulunmaktı⁵⁹. Bunlara ayrıca devlet tarafından belli miktarlarda maaş veriliyordu⁶⁰.

Konya'da Sadreddîn-i Konevî'nin (1274) büyük ve ihtişamlı bir zâviyesi olduğunu Eflâkî kaydeder⁶¹. Yine aynı yazar vezir Muînüddîn Pervane'nin Fahrüddîn-i Irakî (1289) için büyük bir hânîkah yaptırdığını söyler⁶². I. Alâeddîn Keykubad'ın valisi olan ve onun tarafından 1234'te öldürülen Nusratüddîn Hasan'ın

57 Söz konusu derviş göçleri hakkında F. Köprülü'nün *İlk Mutasavvıflar'ı ile Anadolu'da İslâmiyet*'inde (Ed. Fak. Mec. yıl 2-3, sayı 3,6) yeterli bilgi verilmiştir.

58 Bu derviş ve şeyhlerin Anadolu'yu tercih etmelerinin sebepleri arasında, bu ülkenin cihad ve gazâyâ elverişli olması kadar Anadolu Selçuklu hükümdarlarının hoşgörülü davranmalarının da rolü vardır. Meselâ Oruç Beğ bu konuda şu ibareyi kaydeder: "Ol zamanda çok ulular ve şeyhler varidi. Zira Sultan Alâeddin (Keykubad I) şeyhlere muhib olduğu için kamû anun memleketine gelmişlerdi" (*Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr.: F. Babinger Hannover 1925, s. 11) Neşri de Anadolu'nun Moğol istilasından kaçanlar için bir sığınak olduğunu kaydettikten sonra I. Alâeddin Keykubat için şunları söyler: "Bunun âsâr-ı adli ve hayratı âfâk içinde meşhurdur. On dokuz pâre şehir yapub nice câmiler ve medreseler ve hânkahlar ve kârbansaraylar bina etmiştir" (*Kitab-ı Cihannümâ*, nşr.: F. Taeschner, Leipzig 1951, 1/13).

59 Bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 66, vesika 47.

60 *A.g.e.*, s. 79, vesika 54.

61 Bk. *Menâkıb'ul-Ârifin*, nşr.: T. Yazıcı, Ankara 1959, 1/96.

62 *A.g.e.*, 1/400.

Elbistan’da 1215’te yaptırdığı büyük ribatı muhteşem bir bina olup çeşitli tarikatların zâviyelerini ihtiva ediyordu⁶³.

Anadolu Selçuklu sultanlarının Büyük Selçuklular gibi Sünnîliği tercih etmeleri, ülkenin büyük şehirlerinin ve bu arada Konya’nın Sünnî tasavvufu yayan zâviyelerle dolmasına sebep oldu. Bu zâviyelerde bazı eserler kaleme alındı ki bunlar İslâm tasavvufunun en kıymetli örneklerinden olmakta hâlâ devam ederler⁶⁴.

Şehir ve kasabalardaki aristokrat tabakaya mensup şeyhlerin kurdukları hanikah ve zâviyelerden başka yol üzerinde, köylerde ve göçebe muhitlerinde yaşayan heterodoks şeyhlerin kurdukları zâviyeler vardı. Samimi birer Müslüman olmalarına rağmen eski Türk inanç ve geleneklerinin etkisini hâlâ taşıyan “baba”, “dede” ve “abdal” lakaplı okumamış bu derviş ve şeyhler daha çok köyleri ve göçebe muhitlerini seçiyorlardı⁶⁵. Bunda ince dinî ve tasavvuffi konularla uğraşacak bilgi seviyesine sahip olmamaları kadar, şehirlerdeki Sünnî çevreler ve şeyhlerle de pek anlaşamamalarının rolü vardı. Fakat bazen bu durumun istisnaları olduğu ve şehirlerdeki zâviyelerde de bu heterodoks şeyhlere rastlandığı görülüyor⁶⁶. Anadolu’yu özellikle XIII. yüzyıldan itibaren dolduran bu derviş ve şeyhler arasında şüphesiz aslında bir geçim sağlamak için gelen serseri ve maceracı kimselerin bulunduğunu da hatırdan çıkarmamak gerekir⁶⁷.

Söz konusu heterodoks dervişlerin daha çok Kalenderlik, Vefâîlik, Yesevîlik ve Haydarîlik gibi o devir Anadolu’sunda ya-

63 M. H. Yinanç, “Elbistan”, *İ. A.*

64 Bunlar arasında Muhyiddîn-i Arabî, Sadrüddîn-i Konevî ve Mevlânâ’nın gibi ünlü olanlar hariç olmak üzere, Necmüddîn Dâye’nin *Mirsâd’ül-lbâd’ını*, Evhadüddîn-i Kirmânî’nin *Mısbâh’ul-Ervâh’ını* ve Fahrüddîn-i Irakî’nin *Lemeât’ını* sayabiliriz.

65 F. Köprülü çeşitli yazılarında bu heterodoks Türk dervişlerini tasvir etmiştir. Daha geniş bilgi için oralara başvurulabilir.

66 Bk. *Menâkıb’ul-Ârifin*, 1/146-47; Ayrıca bk. Paul Wittek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Türk Aşiretlerinin Rolü”, *Tarih Dergisi*, XVII-XVIII (1963), s. 267.

67 F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, Ankara 1972, 2. bs., s. 138 v.d.

yılmış tarikatlara bağlı oldukları müşahede edilmektedir. XIII. yüzyılda bütün Suriye ve hatta Mısır'da yığınla zâviyeye sahip olan Kalenderîlerin Anadolu'da da birçok zâviyeleri vardı⁶⁸. Haydarî şeyhlerinden meşhur Hacı Mübarek-i Haydarî'nin Konya'da Mevlânâ zamanında büyük bir zâviyesi olduğunu Eflâkî bildiriyor⁶⁹. Ayrıca bu zatın bazı halifelerinin öteki şehirlerde zâviyeleri vardı⁷⁰. Muhtemelen Vefâîye tarikatından olup 1240'larda önemli bir ayaklanma çıkartan ve kendisini peygamber ilân eden Baba İlyas-ı Horasanî'nin Çat'taki (Amasya'ya bağlı şimdiki İlyas Köyü) zâviyesini burada anmak gerekir. Bu zâviyeden yönetilen ayaklanma, Anadolu Selçuklu Devleti'ni son derece sarsarak nihayet arkasından Moğol işgalini kolaylaştırmıştır⁷¹. Baba İlyas'ın çok sayıdaki halifelerinin ise Tokat, Kırşehir, Çorum gibi Kuzeydoğu Orta Anadolu şehirlerinde çeşitli zâviyeleri bulunuyordu⁷². Yine Baba İlyas halifelerinden olup adına XV. yüzyılda, ileride Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük tarikatlarından biri olacak Bektâşîliğin kurulduğu Hacı Bektaş-i Velî'nin (1271) Sulucakarahöyük'teki (şimdiki Hacıbektaş) zâviyesi bunlardan en önemlisi haline gelmiştir⁷³. Özellikle şu son iki zâviyenin durumu göz önüne alırsa, heterodoks şeyhlerin kurdukları zâviyelerin devirlerinde ne gibi büyük roller oynadıkları anlaşılır. Bu zâviyelerden her birinin Anadolu toprakları üzerinde teşekkül etmiş olan dinî-tasavvufî cereyanlarda kendine göre önemli bir payı bulunduğunu unutmamak icap eder⁷⁴.

68 O. Turan, "Selçuklu Türkiyesi Din Tarihine Ait Bir Kaynak", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 542 v.d.

69 *Menâkıb'ul-Ârifin*, 1/215.

70 *A.g.e.*, U/773.

71 Bk. A. Yaşar Ocak, *La Révolte de Baba Resul*, Basılmamış Doktora Tezi (Strasbourg 1978), s. 76. Burada olay hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

72 *A.g.e.*, ss. 121-127.

73 *Vilâyetnâme*, nşr.: Gölpınarlı, İstanbul 1958, ss. 36-38.

74 Bugün Anadolu'nun hemen her tarafında, fakat özellikle Orta Anadolu'da saymakla bitmeyecek olan bu zaviyelerden bir kısmının izine rastlamak, az veya çok değişikliğe uğramış binalarını görmek mümkündür. Menkabeleri hâlâ dilden dile dolaşan kurucu dervişlerinin türbelerini barındıran bu

2- Osmanlılar devri:

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine bağımsızlıklarını elde etmek için harekete geçen mahallî beylikler, otoritelerini sağlamak amacıyla kendi topraklarında yaşayan şeyhlerin maddi ve mânevî nüfûzlarından faydalanmak yoluna gidiyorlar, zengin vakıflara dayalı yeni zâviyeler ve tekkeler açıyorlardı. Ancak şeyhlere gösterilen bu ilgide sadece siyasi motiflerin göz önünde bulundurulup din gayretinin payı olmadığını söylemek haksızlık olur.

İşte söz konusu bu beyliklerden biri olan Osmanlı Beyliği'nde de şeyhler ve dervişler yakın ilgi görüyorlardı. Baba Resul Ayaklanması'nın meydana getirdiği Babalık hareketine bağlı Rum Abdalları (Abdâlân-ı Rûm) zümresine mensup "abdâl" veya "baba" unvanlı bir sürü derviş çeşitli Türk beyliklerinde yerleşirken bir kısmı da Osmanlı Beyliği topraklarına yerleşmişti. Bilhassa Bizans sınırlarında bulunan Aydınogulları, Karesiogulları ve Menteşe Beyliği gibi Osmanlı Beyliği de bu savaşçı dervişler için cihada uygun bir bölgeydi. Üstelik iç bölgelere oranla buralarda, savaşçı Türkmenler arasında Bâtînî fikirlerini daha serbestçe yayabiliyorlardı.

Rum Abdalları denilen bu savaşçı şeyh ve dervişlere karşı ilk Osmanlı hükümdarları çok müsamahakâr davranıyorlardı. Özellikle Osman (1300-1326) ve Orhan (1326-1360) Beyler, Köprülü'nün, "İslâm ilâhiyatının ince meselelerini kavrayacak ilmî seviyede olmayan sade ve basit yaşayışlı Türkmen reisleri" dediği bu ilk hükümdarların bu müsamahasını biraz da tabii görmek lâzımdır⁷⁵. Bunun yanında, yeni kurulan bir devletin muhtaç olduğu sağlam bir halk kitlesinin teşekkülünde bu dervişlerin oynadığı rolün önemini dikkate almak şarttır. Kısacası bu dervişlerle ilk sultanlar arasında bir

zâviyeler yüzyıllardır ziyaret yeri olmaya devam etmektedir. Bunların çoğu Selçuklu dönemine aittir.

75 Şurasını unutmamak gerekir ki, ancak Osmanlı merkezî idaresinin kuvvetlenmesinden, yani aşağı yukarı Yıldırım Bayezid devri ortalarından itibaren ki Türkmen babalarının otoritesi yerini ulemâya bırakmıştır. Bu da tabiiyle medreselerin kökleşmesi sayesinde olmuştur.

çeşit karşılıklı dayanışma söz konusuydu. Dervişlerin hizmetlerine karşılık onlar da kendilerine zâviyeler açıp köyler bağışlıyorlardı. İlk Osmanlı vakayinâmeleri Osman, Orhan ve Murad (1360-1389) Beylerin açtıkları zâviyelere ait kayıtlarla doludur.

Osman Bey'in Şeyh Edebalı ile olan münasebetleri mâlumdur. Zengin bir şeyh olduğu halde, kaynakların ifadesine göre mütevazı ve sade bir hayat süren bu zatın, hayatını Söğüt'teki zâviyesine vakfettiği ve bütün servetini civardaki fakir halka ve gelip giden dervişlere harcadığını yine kaynaklardan öğreniyoruz⁷⁶. Osman Bey gördüğü bir rüyayı tabir eden bu şeyhe, hükümdar olduktan sonra bazı köyleri temlik ve vakfetmiştir. Osman Bey'in hükümdar olmadan önce sık sık Şeyh Edebalı'nın zâviyesine gittiği ve bazı günler orada misafir olduğu bilinen konulardandır⁷⁷. O, Şeyh Edebalı'nın ileri gelen müridlerinden Derviş Turgud için de bir zâviye yaptırıp bazı vakıflar vermiş⁷⁸. Yine kendisine hükümdarlık müjdesini veren Kumral Baba'ya Bilecik yakınında Ermeni Derbendi (bugünkü Pazarcık) mevkiinde bir zâviye inşa ettirmiştir⁷⁹.

Orhan Bey de babasının yolunda giderek 1324'te Mekece'de ve daha sonra İznik'te yaptırdığı zâviyelerden başka, kaynaklara göre Bursa fethine katılan Abdal Musa, Geyikli Baba ve Abdal Murad adındaki dervişlere Uludağ yamaçlarında birer zâviye yaptırarak vakıflarla beslemiştir⁸⁰, ki bunların hepsi de XVII. yüzyılda bile faaliyette olan zâviyelerdi⁸¹.

76 Âşıkpaşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr.: Âli Beğ, İstanbul 1332, s. 6; Oruç Beğ, a. g. e., s. 6; *Kitab-ı Cihannümâ*, 1/25; İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr.: Ş. Turan, Ankara 1970, 1/92-95.

77 A. g. eserler, a. yerlerde.

78 J. Von Hammer, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, trc.: M. Atâ Beğ, İstanbul 1329, 1/97.

79 İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*, İst. Ün. Ktp, fy. nr. 225, 1/31a-33b; İbn Kemal, a.g.e., ss. 88-92; Münecimbaşı, *Sahâif'ul-Ahbâr*, İstanbul 1283, III/267.

80 Âşıkpaşa-zâde, a.g.e., ss. 46-47; *Kitab-ı Cihannümâ*, 1/47; Edirneli Mecdi, *Terceme-i Şakayık*, İstanbul 1269, ss. 31-33.

81 Bk. Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, H/46. Adları geçen dervişler hakkında bk. F. Köprülü, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, ilgili maddeler.

Kendisi de-bir Ahî şeyhi olan I. Murad ise Ahîliğe en fazla önem veren bir Osmanlı sultanı olarak görünmektedir⁸². Yaptırdığı bir zâviyenin kitabesinde Ahî Murad adını kullanarak bu zümreyi ne kadar benimsediğini göstermek isteyen bu hükümdar, Ahî şeyhlerine birçok zâviyeler inşa ettirip vakıflar bağlamıştır. Meselâ Rumeli’de ilk fethedilen yerlerden olan Malkara’da Ahî Yegân Reis’in zâviyesine bir kısım emlak vakfetmiştir⁸³. Gelibolu’da 767/1365-66’da Ahî Musa’ya bir zâviye yaptırmış ve evlatlık vakıflarla beslemiş⁸⁴, Dimetoka’da bir miktar zengin evkafı da Abdal Cüneyd’e vermiştir⁸⁵. I. Murad’ın bu arada Rum Abdalları’na da zâviyeler yaptırdığı, meselâ Yenişehir’deki Postınpüş Baba ile Bursa’daki Şeyh Mehmed Küşterî zâviyelerinin adı geçen zatlara tahsis edildiği zikredilmektedir⁸⁶.

I. Murad’ın ağabeyi Süleyman Paşa, Ezine’yi evlâtlık vakıf şeklinde Ahî Yûnus’a vermiş, kendisi de 1362’de Bolayır’da büyük bir zâviye (imâret) yaptırıp çok zengin vakıflarla takviye etmiştir⁸⁷.

Burada şunu ilâve etmek gerekir ki, hükümdarların şeyhlere ve dervişlere bunca imtiyaz tanımalarına rağmen, gerektiğinde onların faaliyetleri takip ve kontrol edilmekten geri durulmuyordu. Buna örnek olarak Orhan Bey’in Bursa ve havalisindeki dervişleri zaman zaman denetlemesi verilebilir. İlgi çekici bir kayda göre, “nâmâkul fiil”lerde bulunan dervişlere ihtarda bulunmaktan veya onları memleketin dışına çıkarmaktan çekinilmemiştir⁸⁸. Bu kayıtlar söz konusu kimselerin büsbütün başıboş bırakılmadıklarını gösterir.

82 M. Tayyip Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 173 v.d.

83 Ö. L. Barkan, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, s. 293; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 171.

84 Barkan, *a.y.e.*

85 Barkan, *a.g.m.*, s. 338; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 174.

86 *Kitab-ı Cihannümâ*, 11/131; *Terceme-i Şakayık*, s. 45; Baldır-zâde Mehmet Sefisi, *Ravza-i Evliya*, Süleymaniye (Hacı Mahmut Ef.) küt., nr. 4560, v. 17 a.

87 Barkan, *a.g.m.*, s. 292; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 167. Bu devirde zaviyeler için artık “imaret” teriminin de sık sık kullanılmaya başladığı görülmektedir.

88 Msl. bk. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, İst. Ün. Küt., ty. nr. 2438, v. 42 b.

Buraya kadar kısaca temas edilen örnekleri daha da çoğaltmak gereksiz olacaktır. Ancak bütün bu söylenmeye çalışılanlardan çıkan sonuç şudur ki, ilk Osmanlı hükümdarlarının takip ettikleri bu siyaset, gerçekten dervişler ve şeyhler aracılığıyla halkın birliğini sağladığı gibi, diğer beyliklerden kazanılan topraklardaki Müslüman ahalinin yeni otoriteye alışmalarını kolaylaştırmış ve nihayet bunların yanında yeni fethedilen arazide iskân meselesinin çözümüne büyük çapta yardımcı olmuştur⁸⁹. Zâviyelerle ilgili bu siyaseti şu iki temel noktada toplamak mümkündür:

1. Yeni fethedilen topraklarda yerleşen şeyhlere vakıflar tahsis edip zâviyeler açmak veya vakfı olanların vakfını genişletmek,
2. Selçuklulardan ve beyliklerden geçen zâviyelerin vakıf ve imtiyazlarını olduğu gibi bırakmak⁹⁰, gerekirse yeni vakıflarla takviye etmek.

Fakat XV. yüzyıldan itibaren, yani devlet otoritesinin tam anlamıyla merkezleştiği ve kuvvetlendiği yükselme devrinde, zâviyelere tanınan ilk devirlerdeki imtiyazların (vergi muafiyeti vs.) yavaş yavaş kısıtlanmaya başladığı müşahede olunuyor. XV. yüzyılın ikinci yarısında, Fatih devrinde, bazı zâviyelerin evkafına el konulmuştur. Örnek olarak Dimetoka'daki ünlü bir Bektaşî zâviyesi olan Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) zâviyesi verilebilir. Burasının vakıfları tımara çevrilmişti⁹¹. Aynı şekilde Kütahya'ya tâbi Okçu köyündeki Şeyh Saltık Zâviyesi'nin evkafı da iptal olu-

89 Burada zâviyelerin iskân bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda ne gibi roller oynadığı konusuna dokunulmayacaktır. Bu konu Ö.L. Barkan'ın yukarıda adı geçen makalesinde etraflıca işlenmiştir. Ayrıca M.T. Gökbilgin'in "Les institutions sociales et culturelles de la colonisation" (*XVe congrès international de sociologie*, İstanbul 1952, ss. 2-6) adlı yazısına da bakılabilir.

90 Meselâ Memlûklular'dan geçen Derviş Güzel Abdal ve Dulkadiroğulları'ndan intikal eden Derviş Mehmed zâviyelerine Kanûnî'nin emriyle eski imtiyazları yeniden bağışlanmıştır, (bk. Barkan, *a.g.m.* s. 337'deki 967/1559-60 tarihli Bozok defterinden alınan metinler).

91 *Edirne ve Paşa Livası*, s. 183 v.d. II. Bayezit (1481-1512) devrinde bu evkafın yeniden iade olduğu biliniyor (*a.g.e.*, a. y.e.).

nup timara verilmiştir⁹². Her ne kadar zâviye şeyhlerine yeni bir kısım imtiyazlar verilmekte ise de, şeyhlerin azil ve tayinlerinde devlet son sözü söyler duruma gelmiştir. Hatta daha Kanunî devrinden önce bazı zâviye şeyhlerinin angaryaya tabi tutulduğu da bilinmektedir⁹³.

Bu arada “zâviye” teriminin bu gelişmelerle birlikte özel bir anlam daha kazandığı görülmektedir. Bilhassa XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde “zaviye” terimi şehir, kasaba ve köydeki küçük tekeler hakkında kullanılmakla beraber, ticaret ve seyahat yolları üzerindeki misafirhaneleri de ifade eder olmuştur. Geçitler ve derbentlerde kurulmuş bulunan bu müesseselerin dinî bir hüviyet taşımadıkları noktası daha ağır basmaktadır.

Arşiv belgelerine bakılırsa XVI. yüzyılda bu tip zâviyelerin gerekli olan yerlerde hızla kurulup sayılarının arttırılması konusunda kesin kararlar alındığı anlaşılıyor. Şüphesiz ticaret hayatının büyük ölçüde kervan nakliyatına dayandığı bu devirlerde zâviyelerin önemi açıktır. Yavuz Sultan Selim zamanında (1512-1520) Anadolu’da Kızılbaşlar’la yapılan mücadeleler esnasında (Kızılbaş Fetreti), birçok zâviyenin harap olup ortadan kalktığı veya terk edildiği biliniyor⁹⁴. Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) bu tip zâviyelerin yeniden eski hallerine getirilmeleri için büyük çabalar harcanmış olduğu görülüyor. Bu ihya faaliyetine ek olarak yeni zâviyelerin de yapımına hız verilmiştir⁹⁵.

XVI. ve özellikle XII. yüzyıllar, dinî hüviyeti olan zâviyelerde birtakım bozuklukların ortaya çıktığı devreler olarak dikkat çek-

92 Barkan, *a.g.e.*, s. 309.

93 A.g.y., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirâi Ekonominin Hukûkî Esasları: Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 45.

94 A.g.y., ss. 73-74: “Bazı mahûf derbend ve memerr-i nâsda vâkî olan kurâda kadîmden zaviyeler vaz olunub ahalsi Kızılbaş Fetreti’nde perakende olub gitmek ile kurâ ve zevâyâ halî ve harb olub...” (947/1540 tarihli Erzincan evkaf kanunnâmesi).

95 Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, s. 314; A.g.y., *Kanunlar*, s. 73-74: “Bâzi evvelden harab u yebab olub girü ihyâsî lâzım gelen kuraya ve bazı mahûf derbentlere ber karâr-ı sâbık... zâviyeler vaz’idüb... ve bâzi ihdas zâviyeler vaz’olunub...” (aynı kanunnâme).

mektedir. Belgeler incelendiği zaman bu bozuklukların değişik biçimler aldığı müşahede olunuyor: Meselâ bazı şeyhler zâviye evkafını kötüye kullanmakta olduklarından bir süre sonra zâviyenin istenilen biçimde çalışmamasına sebebiyet vermektedirler. Bu yüzden sık sık azil ve tâyinler yapılmakta, yeni şeyh ile eskisi arasında çıkan anlaşmazlık ve rekabetler zâviyenin harap olup gitmesine yol açmaktadır⁹⁶. Bir kısım şeyhlerin de vakit vakit vakfa ait mallardan yolsuz gelir elde etmeye kalkıştıkları, vakıf arazi üzerinde yaşayan köylüleri hayatlarından bezdirerek yerlerini terk edecek duruma soktukları görülüyor⁹⁷. Bu örneklerin yüzlercesini bulmak ve söz konusu dönemde zâviyelerin nasıl yavaş yavaş bozulmaya yüz tuttuklarını belgelerden adım adım takip etmek mümkündür. Devlet artık ardı arkası kesilmez bu yolsuzlukların önüne geçemeyecek duruma gelmiş olup zâviye şeyhliklerine rastgele kimselerin tâyin edildiği göze çarpmaktadır. Meselâ 1049/1639'da, İzmir'e tabi Nif (Kemalpaşa) yakınlarındaki Ahî Süle Zâviyesi'ne bir müderris tâyin olunmuş⁹⁸, yine o civarda bulunan Seyyid Mükrimüddîn Zâviyesi'nin şeyhliğine aynı tarihte bir kadı getirilmiş⁹⁹, 1060/1650 yılında ise Yenişehir'deki Baba Sultan Zâviyesi, Mahmud adında bir sipahiye verilmiştir¹⁰⁰.

Görülüyor ki artık zâviyeler eski parlaklıklarını kaybetmeye başlamışlar ve çoğu defa bir geçim aracı durumuna düşmüşlerdir.

3- Çeşitli tarikatlar ve zâviyeler:

Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemleri gibi yüzyılları kapsayan uzun bir devrede zâviyelerin tarikatlara dağılımını incelemek, aslında bu yazının sınırlarını aşan ve özellikle Selçuklu dönemi ile

96 Msl. bk. Başbakanlık Arşivi, *Mâliye Defteri*, nr. 6065, s. 20; *Kolonizatör Türk Dervişleri*, ss. 54-55'teki belge metinleri; İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zâviye ve Yatırları*, İstanbul 1946, ss. 76-77'deki 1019/1610 tarihli Manisa şer'îye sicilinden alınan belge.

97 Gökçen, *a.g.e.*, a. y.e.: "Karye ahalsinin... nice esbabların ğâret itmeleriyle zulm ü hayf itdükleri...".

98 Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, K. Kepeci tasn. nr. 269, s. 64.

99 Aynı *Müh. Def.*, s. 65.

100 *Mâliye Defteri*, nr. 6065, s. 20.

ilk Osmanlı dönemine ait malzemenin yetersizliği yüzünden hiç olmazsa şimdilik zor görünen bir konudur¹⁰¹. Ancak kısa çizgilerle de olsa bir taslak yapmak faydalı olacaktır.

Daha XIII. yüzyıldan başlayarak Kalenderî, Vefâî, Yesevî ve Haydarî tarikatlarına bağlı zâviyelerin şehir, kasaba ve köylerde, göçebe muhitlerinde mevcut olduğu ve adı geçen tarikatları temsil eden Babaî hareketine ait zâviyelerin ise Orta Anadolu'da yayılmış bulunduğu yukarıda temas edilmişti. Bu arada Konya, Kayseri, Sivas, Tokat gibi yine Orta Anadolu'nun büyük şehirlerinde az da olsa Kübrevîye ve Sühreverdîye tarikatlarına mensup şeyhlerin zâviyeleri bulunduğu söylenmişti. Bunlara ilâve olarak asıl Ahî zâviyelerinden söz etmek gerekir.

Ahîliğin XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da görülmeye başladığı bilinmekte, daha önce tarih kaynaklarında Ahî adlarına rastlanmamaktadır¹⁰². Ahîliğin Anadolu'ya girişinin, Abbasi halifesi Nâsır li-Dînillah'ın I. Keykâvus'u 1216'da fütüvvet teşkilâtına almasından sonra olduğu bu vesileyle anlaşılmış olur¹⁰³. Ahmed Eflâkî, Mevlânâ zamanında Konya'da yaşayan ve burada zâviyeleri olan bazı Ahîler'in isimlerini anar ki bunlar, Ahî Ahmed Şah, Ahî Kayser, Ahî Çoban ve Ahî Mahmud gibi kimseler olup özellikle birincisinin binlerce müridi olduğu söylenmektedir¹⁰⁴. Ayrıca yazar, Bayburt'ta Ahî Ahmed Bayburtî adında çok zengin ve kudretli bir Ahî şeyhinin yaşadığını ve ünlü biri olduğunu haber

101 Böyle bir dağılımı devirlere göre harita üzerinde tesbit edebilmek herhalde çok faydalı bir çalışma olurdu. Bunu yapabilmek için her şeyden önce mühim-me, tapu, zevâyâ ve evkaf defterleri gibi arşiv belgeleriyle diğer kaynakların ve bu arada şehir tarihlerinin taranıp sınıflandırılması gerekir. Bu da şüphesiz çok zaman ve emek isteyen bir çalışmadır. Fakat böyle bir haritanın Türkiye din tarihi açısından çok faydalı olacağı açıktır.

102 Bk. Claude Cahen, "Sur les traces des premiers Akhis", *Fuad Köprülü Armağanı*, ss. 81-91.

103 *A.g.m.*, s. 83. Ayrıca bu konuda F. Taeschner'in bazı makaleleriyle A. Gölpınarlı'nın "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları" (*İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-4 (1954), ss. 3-50) adlı makalesinde yeterince bilgi bulunmaktadır.

104 *Menâkıb'ul-Ârifin*, I/225, 276; II/611, 755, 823.

vermektedir¹⁰⁵. Bu kayıtlar Ahî zâviyelerinin XIII. yüzyılda ne kadar yaygın olduklarını az çok gösterecek niteliktedirler.

XIV. yüzyıldan itibaren ise Ahî zâviyelerinin Anadolu'nun hemen her yerinde mevcut olduğu İbn Batûta'nın nakillerinden bir kere daha anlaşılmaktadır. Üstelik seyyah bu zâviyelerin, şimdiiye kadar gördüğü en misafirperver insanlarla dolu bulunduğunu hayranlıkla anlatıyor¹⁰⁶. Ahîler büyük şehirlerde mesleklerine göre çeşitli zümreler meydana getirmekte, her zümrenin kendine ait özel zâviyeleri bulunmaktaydı¹⁰⁷. Daha sonraki yüzyıllarda ise bütün Osmanlı topraklarının Ahîlere ait zâviyeleri barındırdığı mâlumdur.

Ahîlerden sonra, yine XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Rifâî zâviyelerinden söz eden kayıtların kaynaklarda yer aldığı görülür. 1258'de Bağdad'ın Hülâgû tarafından tahribi üzerine merkezi burada bulunan ve o sıralarda Irak'ın her tarafına yayılmış bulunan bu tarikatın Anadolu'ya da gireceği tabiidir. Moğollarla temastan sonra Orta Asya Türk-Moğol Şamanizminin bazı etkilerini alarak halk tabakalarında değişik bir biçim alan bu tarikat mensuplarının şehir ve kasabalarda daha çok fakir ahaliden meydana geldiği düşünülürse¹⁰⁸, Rifâî zâviyelerinin de başta Konya olmak üzere diğer şehirlerde yer aldıkları tahmin edilebilir. Ahmed Eflâkî, Mevlânâ devrinde Seyyid Tâcüddîn b. Seyyid Ahmed er-Rifâî'nin birçok müridiyle beraber Konya'ya geldiğini, bunların ateşte yürümek, kızgın demiri yalamak, yılan vs. gibi zararlı hayvanları çiğ çiğ yemek gibi garip hareketler yaptıklarını ve kadınların bunları seyre gittiklerini yazar¹⁰⁹. Amasya'da oturan Seyyid Ahmed Kûçek-i Haldâr-ı Rifâî adlı başka bir Rifâî şeyhinin zaman zaman Ulu Ârif Çelebi'yi ziyarete gidip semâa katıldığını ve müridlerine "Cemâat-ı Ahmediyân" denildiğini nakleder¹¹⁰.

105 A.g.e., 1/390; II/888.

106 *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/225:

107 *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 155.

108 Bk. a.g.e., s. 163.

109 *Menâkıb'ul-Ârifîn*, 11/716.

110 A.g.e., 11/915.

XIV. yüzyılın ortalarında Anadolu'yu adım adım dolaşan İbn Bâtûta, Amasya'da adı geçen Seyyid Ahmet Kûçek'in zâviyesinde kalmış, İzmir'de Şeyh Yakup isimli diğer bir Rifâî şeyhinin zâviyesine inmiş ve nihayet Bergama'da adını anmadığı yine bir Rifâî zâviyesinde misafir olmuştur¹¹¹. İbn Bâtûta da Eflâkî gibi Rifâîleri "Ahmedî" adıyla anmaktadır. Anlaşılan söz konusu yüzyıldan başlayarak Rifâî zâviyeleri Anadolu'yu doldurmakta bulunuyorlardı. XV.-XVII. yüzyıllarda ise hemen her şehirde bir Rifâî zâviyesine rastlamak mümkün hale gelmişti¹¹².

Kâzerûniye tarikatına gelince, daha XI. yüzyılda İran'da yüzlerce zâviyeye sahip Şeyh Ebû İshak İbrahim b. Şehriyar-ı Kâzerûnî'nin (1034)¹¹³ tarikatına mensup Kâzerûnî (veya İshâkî) dervişlerinin de XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'ya girdikleri, bu yüzyılın sonlarına doğru Erzurum, Konya, Bursa ve Edirne gibi büyük merkezlerde yerleşerek zâviyeler açtıkları görülüyor¹¹⁴. Bursa'da bizzat Yıldırım Bayezid tarafından sırf İshâkî dervişlerine mahsus bir "Ebûishakhâne"nin açıldığı ve bunların devletin himâyesine mazhar olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁵. Evliya Çelebi, Edirne'de yine bu İshâkî dervişlerine ait büyük bir tekkenin varlığını bildirmekle XVII. yüzyılda bile bunların faaliyetlerini sürdürdüklerini göstermektedir¹¹⁶.

Nihayet, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'den (1273) sonra bir tarikat haline gelen ve sür'atle yayılan Mevlevî zâviyelerini de anmak gerekir. Özellikle Moğol boyunduruğundan bıkmış ve ümidini kaybetmiş Anadolu şehir halkı için Mevlevîlik bir teselli kaynağı haline almıştı. Mevlevî şeyhleri hemen her büyük şehirde zâviyeler açıyor, birçok müridler yetiştiriyorlardı. Merkezi Konya'daki Dergâh-ı

111 *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/238, 245, 247.

112 XVII. yüzyılda Evliya Çelebi bunlardan birçoğunun adını eserinin çeşitli yerlerinde sırası geldikçe zikreder.

113 F. Köprülü, "Ribat", s. 273.

114 A. g. y., "Abû İshak Kâzerûnî ve Anadolu'da İshâkî Dervişleri", *Bellekten*, XXXIII (1969), s. 231.

115 A. g. m., s. 229.

116 *Seyâhatnâme*, III/454. Köprülü XVI. yüzyıldan itibaren İshâkîlerin Zeyniye ve Nakşibendîlik içinde erimeye başladıklarını söylemektedir (a.g.m., s. 231).

Mevlânâ olmak üzere gerek Karamanoğulları gerekse Osmanlılar zamanında Mevlevîliğin kazandığı önem, tarikatın zâviye ve tekkelerinin sayısını gittikçe arttırıyordu. Bu tarikatın Aristokrat bir karakter taşıması başından beri onun büyük şehirlerin dışına taşmasına engel olmuştur. Üstelik imparatorlukta bütün Mevlevî zâviye ve tekkelerinin Konya'ya bağlı bulunması da belki bir dereceye kadar bunda etkili olmuş ve zâviyelerin fazla dağılmasını önlemiştir. Bununla beraber bu merkezî sistemin, tarikatı bir bütün halinde tutarak parçalanmasına engel olduğu meydandadır¹¹⁷. Burada şunu eklemek lazımdır ki, Mevlevî tarikatının padişahlara kılıç kuşatacak kadar imparatorlukta nüfûz kazanması, hatta bizzat padişahlar tarafından resmen destek ve himaye görmesi, onun son devirlere kadar gücünü koruyabilmesini sağlamıştır. Bütün Mevlevî zâviye ve tekkeleri zengin vakıflarla beslenmiş ve pek az istisnâlar hariç devletle araları hiçbir zaman açılmamıştır.

En azından Mevlevîlik kadar, fakat daha çok halk seviyesinde kudret ve nüfûz kazanan Bektâşîliğe bakıldığı zaman, XVI. yüzyılın başlarında Hacı Bektaş-ı Velî (1271) adına kurulan bu tarikatın zâviyelerinin Anadolu'da hızla yayıldığı görülmüyor. Bektâşî zâviyeleri Mevlevîliğin aksine daha çok küçük kasaba ve köylerde kurulmaktaydı. Bunun sebebi Hasluck'un dediği gibi, heterodoks Bektâşî şeyhlerinin propaganda ve tesirlerini en çok köylü ahali üzerinde yapabilmeleri ve biraz da Sünnî çevrelerin tenkitlerinden kaçmaları olsa gerektir¹¹⁸. Şimdiye kadar yapılan araştırmalardan çıkan sonuca göre Bektâşî zâviyeleri en çok Orta Anadolu'da eskiden Babaî hareketinin merkezi olan Amasya, Tokat, Çorum, Sivas ve Kırşehir ile Konya, Ankara, Harput ve Erzurum dolaylarında ve güneyde Antalya civarlarında bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹⁹. Bu arada

117 Osmanlı devrinde Mevlevî zâviye ve tekkelerinin isimlerini bile saymak sayfalar tutar. Bu konu apayrı bir araştırma teşkil edecek kadar geniştir.

118 F. W. Hasluck, *Bektaşîlik Tetkikleri*, trc.: R. Hulûsi, İstanbul 1928, s. 2.

119 Bektaşî zâviye ve tekkelerinin Rumeli de dahil Osmanlı İmparatorluğu içindeki dağılımı için yukarıdaki esere bakılarak bir fikir elde edilebilir. Bundan başka Besim Atalay'ın *Bektaşîlik ve Edebiyatı* (İstanbul 1340) adındaki eserinde az çok

daha eskiden yaşamış birçok heterodoks şeyhlerin zâviyelerinin XV. yüzyıldan itibaren Bektâşîler eline geçtiği unutulmamalıdır¹²⁰. Bektâşîliğin en önemli zâviyeleri arasında başta Hacıbektaş'taki "Pîr Evi" olmak üzere Dimetoka'da Kızıl Deli Sultan Zâviyesi ile Elmalı'daki Abdal Musa Sultan Zâviyesi sayılabilir.

Yukarıdan beri genel çizgilerle belirtilmeye çalışılan zâviyelerin tarikatlara göre dağılımı konusunda son söz olarak, XV. yüzyıldan başlayarak Anadolu'yu dolduran Kadirî, Halvetî, Nakşibendî ve Bayrâmî vs. zâviyelerini de anmak gerekir. Bunlardan özellikle Halvetîliğin tıpkı Mevlevîlik gibi bir aristokrat tarikat olması sebebiyle daha çok Konya, Kayseri, Kütahya ve Aydın gibi büyük şehirlerde zâviyeleri bulunduğu bilinmektedir¹²¹.

IV - ZÂVİYELERİN KURULUŞLARI VE TEŞKİLATLARI:

A) Kuruluş:

Bir zâviyenin nasıl meydana geldiği konusunda buraya kadar söylenmeye çalışılardan bir fikir elde edilebilir. Zâviyeler, normal olarak öteki bütün sosyal müesseseler gibi buldukları zaman ve mekânın gerektirdiği içtimâî, iktisadî ve dinî şartlara bağlı olarak dinî-tasavvufî fikirlerin yayılması ve yaşanması amacıyla kurulan müesseselerdir. Bu itibarla asıl görevleri, Kuzey Afrika ve hatta Anadolu gibi, ilk devirlerde yeni alınan toprakların iskânını

bilgi vardır. Mevlevîlerinki gibi Bektâşî zâviyeleri de çok geniş bir araştırma konusudur.

120 Msl. bk. F. Köprülü, "Abdal", *Türk Halk Ed. Ans.* Evliya Çelebi de eserinin birçok yerinde. XIII. yüzyıldaki bazı heterodoks dervişlerle XIV. yüzyıldaki Anadolu Abdalları'na ait birçok zâviyenin Bektâşî zâviyesi olduğunu söyler (*Seyahatname*, 11/12, 39, 46; IX/273, 274.). Eserde mevcut zâviye ve ziyaretgâhların bir envanterini yapmak halinde ilgi çekici olurdu.

121 Msl. bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İçtimâî ve İktisadî Tarihi*, Ankara 1959, I. bs., I/39. Evliya Çelebi bu konuda da dikkate değer bilgiler verir. Ziyaret ettiği yerlerdeki birçok zâviye ve tekkenin hangi tarikata ait olduğunu belirtmiş ve haklarında açıklamalar yapmıştır.

sağlamış olmakla beraber, Müslümanlığı ve onun tasavvufunu yaymaktır. Bu yüzdendir ki, şehirlerde olduğu kadar, belki de daha çok yollar üzerinde ve gayr-ı meskûn yerlerde kurulmuşlardır.

İster Selçuklu ister Osmanlı döneminde olsun Anadolu'da zâviyelerin kuruluşları incelendiği zaman şu manzara göze çarpmaktadır:

Herhangi bir tarikata bağlı bir şeyh yanında belli sayıdaki müridiyle ya bir şehir, kasaba ve köyde veya yol üzerinde uygun bir mevkide zâviyesini açmaktadır. Bunun için gerekli yerler şeyh tarafından ya bizzat temin edilmekte yahut da o yerin hükümdarı, devlet adamı, zenginleri tarafından bağışlanmaktadır. Ayrıca kurulan zâviyeye -eğer şehirde ise- masraflarını karşılamak üzere belli bir miktarda arsa ve emlâkın geliri vakfedilmekte veya devlet hazinesinden tahsisat ayrılmaktadır¹²². Köylerde ve yol üzerinde olan zâviyelerde ise durum daha başkadır. Buralarda kurulan zâviyeler tıpkı Orta Çağ manastırlarındaki gibi masraflarını kendi üretim güçleriyle karşılıyorlardı. Bu zâviyelerin etrafında tarlalar, bahçeler, bağlar ve değirmenler meydana geliyor, hayvan sürüleri besleniyordu. Dervişler hem kendi ihtiyaçlarını, hem de gelip geçen yolcuların masraflarını bizzat kendi emekleriyle karşılıyorlardı.

Şeyhler tarafından açılan bu zâviyelerin şu iki tarzda kurulduğu görülüyor:

a) Önceleri gayrimüslim ahali ile meskûn olduğu halde boşalan köy ve kasabalarda kurulan zâviyeler. Bunlar orada eskiden mevcut, terk edilmiş kilise ve manastırları zâviyeye çeviriyorlardı. Böylece terk edilmiş bu yerlerde yeniden imar ve iskân ediliyordu.

b) Issız fakat yol yakınında ve yerleşmeye uygun yerlerde kurulan zâviyeler. Bunlar buralara ilk yerleşme tohumlarını atmış oluyorlardı. Zamanla bu zâviyelerin etrafında yeni yerleşme merkezleri oluşuyordu ki bugün bile yüzyıllar önce ilk kurucusu olan şeyhin adını taşıyan birçok kasaba ve köy vardır¹²³.

122 Bk. Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie*, Basılmamış Doktora Tezi (Paris 1975), s. 230.

123 Msl. bk. *Köylerimizin Adları*, Ankara 1928, birçok sayfalarda.

Görülüyor ki bir zâviye nasıl ve kim tarafından kurulmuş olursa olsun belli bir miktarda vakıf emlâkının gelirine dayanan ve bununla işleyebilen bir vakıf müessesesidir.

B) *Şeyhlik müessesesi:*

Anadolu'da zâviye şeyhliği müessesesinin devirlere göre birtakım özellikler gösterdiği söylenebilir. Selçuklular dönemi ile Osmanlılar'ın ilk zamanlarında zâviye şeyhleri, muhtelif tarikatlara mensup keramet sahibi velîler hüviyetindedirler. Etraflarında yığınla menkabeler teşekkül etmiştir. Meselâ bunlar arasında Hacı Bektaş, Ahî Evran, Seyyid Mahmud Hayrânî gibi birçokları sayılabilir. Bunlar, zâviyelerinde hükümdarlardan, devlet adamlarından ve halktan saygı görerek yaşıyorlardı. Öldükleri zaman yerlerine halifelerinden biri seçilmekte ve şeyhlik görevini o yürütmekteydi. Nitekim Mevlânâ öldüğü zaman yerine oğlu Sultan Veled değil, halifesi Hüsâmeddîn Çelebi geçmişti.

Fakat boş arazilere veya yeni fethedilen topraklardaki köylere yerleşen gazi dervişler ve şeyhler için durumun biraz başka olduğu görülüyor. Buralardaki zâviyelerin kurucusu olan şeyhler, yerleştikleri yerlerde bir hânedan kuran ve yaşadıkları toplumun yöneticisi bulunan şahsiyetlerdir. Bu şeyhler bütün akraba ve aşiretleriyle birlikte yaşıyorlardı¹²⁴. Zâviyelerine tahsis edilen vakıf gelirlerinin tasarruf hakkı kendilerinden sonra evlatlarına geçiyordu¹²⁵. Bu durum, zâviye şeyhliğinin de babadan oğula geçmek sûretiyle aile içinde kalmasına yol açmıştır. Bir şeyh öldüğü zaman yerine o zâviyede yaşayan en lâıyk halife veya mürid geçeceği yerde şeyhin en büyük oğlu, eğer erkek evlâdı yoksa aileden en yaşlı erkek üye şeyh oluyordu.

124 "Kolonizatör Türk Dervişleri", ss. 284-85, 295-96.

125 Bizzat kurucu şeyh tarafından tesis edilen evlatlık vakıfların iyi bir örneğini Yozgat yakınlarındaki Emirci Sultan Zâviyesi (Osman Paşa Tekkesi) teşkil eder. XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan bu şeyh, tesis ettiği evkafın tasarrufunun evlâdına geçmesini vakfiyesinde açıkça belirtmiş bulunmaktadır (A. Yaşar Ocak, "XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da (Bozok) bir Bâbâî şeyhi: Emirci Sultan", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1978) baskıda).

Böylece hem zâviyenin mânevi yönetiminin, hem de vakıfların tasarrufuna dayalı maddî yönetimin tek elden aynı aile içinde yürütülmesi, zamanla birtakım büyük şeyh ailelerinin teşekkülüne sebep oluyordu. Zâviye evkafının iktisâdi gücüyle paralel olarak bunların maddî gücü de gittikçe büyümeye başladı. Ünlü bir velînin soyundan gelmek gibi halk arasında dinî bir üstünlük sağlayan mânevi kudret ve nüfûz da buna eklenince şeyh aileleri buldukları bölgelerde iki taraflı güce sahip birer mahallî kuvvet haline gelmekteydiler. Bu gücün, ataları olan velînin ünü ile sahip oldukları evkafın büyüklüğü ve küçüklüğü ile orantılı olduğu kolayca tahmin edilebilir.

Osmanlılar Anadolu'nun hâkimiyetini yavaş yavaş devralırken ellerine geçirdikleri bölgelerde kökü çok eskiye dayanan birçok şeyh âilesiyle karşılaştılar. Bunların bir kısmı kendilerinden de eskiydi. Onlar bu ailelerin nüfûzlarını devletin menfaatlerine uygun bir tarzda kullanmasını bildiler¹²⁶. Bu ailelerin büyük çoğunluğu, dedelerinin bizzat kurduğu veya sonradan yerleşerek geliştirdiği köylerde oturuyordu. Aristokrat tarikatlarla bağlı bir kısmı da şehir ve kasabalarda yaşıyorlardı. Bunların bazılarının büyük zâviyeleri ve çok zengin vakıfları vardı. Sadrüddîn-i Konevî ve Mevlânâ Celâlüddîn-i Rûmî gibi ünlü şeyhlerin soyundan gelen ailelerin tasarrufunda bulunan vakıflar zaten zengin olduğu gibi, zaman zaman da devlet tarafından yapılan ilâvelerle gelişme imkânını buluyordu. Köylerdeki şeyh ailelerinin elinde de bazen Hacı Bektaş vakıfları gibi zengin vakıfları olanlar vardı. XVI. yüzyıla kadar Hacı Bektaş'ın mânevi evlâtlarının soyunun elinde, bu yüzyıldan sonra da Balım Sultan âilesinin elinde bulunan vakıflar devlet tarafından vakit vakit büyütülüyordu¹²⁷.

126 Suraiya Faroqhi, "16. ve 17. yüzyıllarda Orta Anadolu'da şeyh âileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975. s. 223. Yazar burada, merkezî idareyi temsil eden mahallî idare elemanlarının azlığı yüzünden hükümetin şeyh âilelerinin desteğini kazanmayı ve bunu kendi hesabına kullanmayı câzip bulduğunu söylemektedir.

127 Yukarıda adı geçen makalede Mevlânâ, Ahî Evran ve Hacı Bektaş aileleri ele alınmıştır. Fazla bilgi için buraya bakılabilir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda birçok âyân ve derebeyi âilelerinden daha sağlam hâkimiyet kuran şeyh âilelerine rastlanıyordu¹²⁸. Bununla beraber bazı şeyh âilelerinin ortadan kalktığı ve zâviyelerine devletin el koyduğu görülüyor. Arşiv belgeleri böyle örneklerle doludur. Bu sonuca mâruz kalanların genellikle ufak vakıflara sahip olanlar olduğu anlaşılıyor. Bunun en belli başlı nedeninin her halde, zamanla âilenin büyüyerek fertlerinin çoğalması olduğu düşünülebilir. Şöyle ki: Evlâtlık vakıflarda, bilindiği gibi, vakıf gelirleri ailedeki hissedarlar arasında paylaşılmaktadır. Başlangıçta âile küçük, dolayısıyla hissedar sayısı az olduğundan elde edilen gelir kâfi gelmektedir. Oysa aradan yıllar geçtikçe hissedar sayısı artmakta, buna karşılık hissedar başına düşen gelir miktarı gittikçe azalmaktadır. Dolayısıyla arada geçimsizlik ve huzursuzluk baş göstermektedir¹²⁹. Bu anlaşmazlıklar çoğu defa zâviye evkafının kötüye kullanılmasına ve zâviyenin harap olmasına yol açtığından devlet işe müdahale etmektedir. Sonunda ya zâviyenin şeyhliğini bir memuriyet haline sokmakta veya hisse usulünü kaldırmaktadır¹³⁰. Böyle olunca zâviye evkafına tasarruf hakkı âile içinden çıktığından, bu evkafa dayalı bir âilenin teşekkülü de söz konusu olmayacağı tabiidir.

Şeyh âilelerinin çoğu 1839'da Tanzimat'ın ilânına kadar vakıflarını ellerinde tutabilmişler, bu tarihte Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla bütün haklarını devlete teslim etmek zorunda kalmışlardır¹³¹. Bunların pek az bir kısmı Cumhuriyet dönemine kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

C) Teşkilât ve yaşantı:

Zâviyelerin, içinde bir tarikata bağlı dervişlerin bir arada yaşadıkları, dinî ibadet ve âyin yaptıkları ve nihayet yolcuların misafir

128 A.g.m., s. 217.

129 Ocak, a.g.m.

130 Msl. bk. *Kolonizatör Türk dervişleri*, s. 309 (740 nr.'lı Kütahya defterinden alınan belge); *Saruhan zâviye ve yatırları*, s. 58 (1008/1597-98 tarihli Manisa şer'îye sicilinden alınan belge).

131 Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic'ul-Vukûât*, İstanbul 1328, IV/100.

edildikleri bir dinî ve içtimâî kuruluş oldukları göz önüne alınırsa, hemen her devir ve ülkede -ufak tefek farklarla- aynı görevleri yaptıkları ve bu görevlere uygun bir teşkilat ve bünyeye sahip oldukları anlaşılır. Bu itibarla zâviyelerin, Mağrip ülkelerinden başlayarak -mahallî mimarî tarzı ve bina geleneği dışında- bütün İslâm ülkelerinde aynı olduğu görülebilir. Mağrip ülkelerinde XI.-XIV. yüzyıllarda bir zâviye başlıca şu kısımları ihtiva etmektedir:

1) Kurucu şeyhin türbesi, 2) mescit, 3) içinde âyin yapılan ve bazen ders okunan geniş bir oda, 4) dervişlerin odaları, 5) misafir odaları, 6) hamam, 7) mutfak ve erzak ambarları, 8) ahır¹³².

Aynı dönemde Anadolu dâhil, Orta-Doğu İslâm ülkelerinde de zâviyelerin belirtilen bu kısımları ihtiva ettikleri müşahede olunuyor. Hatta daha sonraki yüzyıllarda bile, mîmarî üslûp hariç, Anadolu'da zâviye ve tekkelerin aynı mîmarî üniteleri barındırdıkları söylenebilir.

Hiç şüphesiz diğer yapılarda olduğu gibi Türk yapı geleneğinin özelliklerini taşıyan âbidevî çapta zâviyeler daha Selçuklular devrinden beri Anadolu'da inşa ediliyordu¹³³. Beylikler ve Osmanlılar döneminde de Türk mîmarisinin gelişmesine paralel olarak zâviyelerin yapımında gelişmeler kaydedildi¹³⁴. Fakat bütün zâviyelerin Anadolu'da aynı tipte inşa edilmedikleri malumdur. Herhalde şehirlerde, hatta bazı köylerdeki büyük yapıların yanında çoğu defa hiçbir özellik taşımayan, kerpiçten veya ahşap zâviye binaları da yer alıyordu ki bugün çoğunun izi bile kalmamıştır.

Özellikle köylerdeki zâviyelerin büyük bir kısmı bir çiftlik manzarası göstermekteydi. Zâviye etrafındaki arazide bizzat derviş-

132 Msl. bk. Pedersen, "Masdjid", *El'*; Lévi-Provençal, "Zawiya", *El'*.

133 Selçuklu devri zâviyelerine örnek olarak msl. bk. S. Eyice, "Boyalıköy Hânîkahı", *Türkiyat Mecmuası*, XVI (1971), ss. 39-56; Beylikler devri için de yine aynı yazarın "Çorum-Mecidözü'nde Âşık paşa oğlu Elvan Çelebi Zâviyesi" (*aynı mecmua*, XV (1969), ss. 211, 246) adlı makalesine konu olan Elvan Çelebi Zâviyesi ile Kayseri'deki Köşk Medrese (bk. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1973, II/200) iyi birer örneklerdir.

134 Osmanlı devri zâviyelerinin mimarî özellikleri hakkında yine S. Eyice'nin "Zâviyeler ve zâviyeli camiler" adlı makalesinde birçok örnek vardır.

ler tarafından tahıl, sebze ve meyve yetiştiriliyor, hatta civardaki meralarda davar ve sığır besleniyordu. Birçok zâviyenin kendine mahsus değirmeni bile vardı. Böylece günlük masraflarını ve yiyeceklerini kendi kendilerine sağlayabilmekteydiler. Böyle imkân olmayan bir kısım zâviyeler ise ihtiyaçlarını satın alarak gideriyordu. Osmanlı dönemine ait, meselâ XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren bu zâviyelerin günlük, haftalık, aylık ve yıllık gelir ve giderlerini ihtiva eden belgeler bulunmaktadır¹³⁵.

Bu belgelerden ve vakfiyelerden anlaşıldığına göre, elde edilen gelirin bir kısmı zâviyenin bakım ve tamirine, bir kısmı dervişlerin ve misafirlerin yiyip içmelerine ve bir kısmı da hizmetlilerin ücretlerine ödendikten sonra geri kalanının vakıf hissedarları arasında paylaşılması gerekiyordu. Bütün bu işlerin çeşitli görevliler tarafından yürütüldüğü görülüyor. Bir defa zâviye de bir vakıf kuruluşu olduğundan vakıfları yöneten bir mütevellisi, gelir ve giderleri kontrol eden bir vakıf nâzırı, bir muhasebecisi ve bir de kâtabi vardır.

XV. yüzyılda bir Osmanlı zâviyesine örnek olmak üzere, Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki zâviyesinde bulunan görevliler ücretleriyle birlikte şöylece sıralanabilir¹³⁶:

Görevlinin adı	Görevi	Günlük ücret
Şeyh Şemseddîn	Şeyh	15 akçe
Hızır Bâlf	Kâtip	8 akçe
?	İmam ve hatip	4
?	Müezzin	1
Muhyiddîn	Vekilharç	6
Hamza	Kilerci ve ambarcı	4
İlyas	Nakîp	3

135 Msl. bk. *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 193.

136 A.g.e., s. 167'deki 891/1486 tarihli belge.

– OSMANLI SUFİLİĞİNE BAKIŞLAR –

Baba Ali	Türbedar	2	
Hasan	Bevvab (kapıcı) ve Karbansarâyf	3	
?	Aşçılar	3	
	(Her biri)		
?	Habbaz (Ekmekçi)	3	
?	Kayyimler	2	
	(Her biri)		
?	Kâşeşûy (Bulaşıkçı)	2	
?	Âsyâbî (Değirmenci)	2	
?	Âhûrî	1/2	
?	Cüzhanlar (Cüz okuyanlar)	(Her biri)	

Bu sayılan görevlilerin o devrin ve daha sonraki devirlerin zâviyelerinde aşağı yukarı aynen mevcut olduğu, ancak zâviyenin büyüklük ve küçüklüğüne göre sayılarının artıp eksileceği tahmin olunabilir. Nitekim bazı küçük zâviyelerde birkaç göreve bir kişi bakabiliyordu. Birtakım büyük zâviyelerde ise tâmir işlerine bakan özel bir mimar bile bulunuyordu.

XVIII. yüzyılda zâviye ve tekkelerin genellikle şu personeli barındırdıkları görülüyor¹³⁷:

Dinî görevliler	Hizmetliler
1. Şeyh	1. Tabbah (Aşçı)
2. Dervişler	2. Helvacı
3. Virdhân (Vird okuyan)	3. Vekilharç
4. Zâkir (Zikir yaptırın)	4. Bevvab
5. Kelime-i Tevhid-han	5. Kayyim (Bakıcı)

137 *Institution du vaqf au XVIIe siècle en Turquie*, s. 314.

6. Hatim-hân	6. Ferraş (Hizmetçi)
7. Aşir-hân	7. Çerâğî (Aydınlatıcı)
8. İmam	
9. Müezzinler	

Zâviye vekilharcı, her gün sarf olunacak yiyecek ve içecek maddelerini ve sâir ihtiyaçları tespit ederek bunları satın alıp ambarda ve kilerde muhafaza ederdi. Meselâ 925/1519 tarihli bir belgeye göre Gelibolu'daki Ahî Devle zâviyesinin günlük yiyecek ihtiyacı şunlardı¹³⁸:

Cinsi	Fiyatı
Et	3,5 akçe
Ekmek	3 akçe
Buğday	1,6 akçe
Tuz	0,4 akçe
Toplam	8,5 akçe
Ayrıca:	
Saka ücreti	0,4 akçe
Odun	0,5 akçe
Toplam	0,9+8,5=9,4 akçe

Her tarikatın kendine ait zâviyesi vardı. Buralarda ortaklaşa bir yaşantı sürdüren dervişlerin günlük hayatı, bağlı oldukları tarikatın gereklerine göre az çok farklı idiyse de genel çizgileriyle hemen hemen aynıydı. Yalnız köylerde ve yol üstündeki zâviyelerde yaşayan dervişler gündüz zâviye evkafına ait tarlalarda, bağ ve bahçelerde çalışıyor, akşamları bir araya geliyorlardı. Buna karşılık şehirlerdeki dervişler için dışarıda çalışmak pek söz konusu değildi. Zengin

138 *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 193.

vakıflar onların çalışmasına gerek bırakmıyordu. Sadece Ahîler mesleklerini yürütmek zorundaydılar. Onların her biri gündüz çeşitli işlerde çalışıp akşam kazandıklarını bir araya getirerek ihtiyaçlarını bununla sağlıyorlardı. İbn Batûta'nın anlatışına göre Ahîler kazandıklarını şeyhlerine teslim etmek zorundaydılar¹³⁹.

Çeşitli tarikatlara mensup dervişler uğradıkları yerlerde genellikle kendi tarikatlarına ait zâviyelerde kalıyorlardı. Aslında bir gezgin dervişin mutlaka kendi tarikatının zâviyesinde misafir olması gibi bir kaide olmadığı halde kendi zâviyesini tercih ediyordu¹⁴⁰. Bu yüzden meselâ bir Kadirî zâviyesinde bu tarikata bağlı Türk, Arap ve İranlı hatta Hintli vs. gibi değişik millet ve kültürlerden dervişlere rastlamak olağandı. Bunun sonunda karşılıklı bir kültür alışverişi, haberleşme ve kaynaşma doğacağı tabiiydi. İbn Batûta'ya bakılırsa, bir gezgin derviş veya bir yolcu misafir olduğu zâviyede üç günden fazla kalmamak şartıyla dilediği gibi yer, içer; hatta hayvanının ihtiyacını temin ederdi. Bazen zâviyenin şeyhi kendi mâlî durumuna göre fakir bir yolcuya elbise ve para yardımında bulunurdu¹⁴¹.

İbn Batûta eserinde XIV. yüzyıldaki Anadolu zâviyelerinde, özellikle Ahî zâviyelerinde günlük yaşantıya dair canlı ve ilgi çekici bilgiler sunar. Ona göre en ücra köylere kadar bile yayılmış bulunan bu zâviyelerin bakımlı tesisler olduğu anlaşılıyor. Nitekim 689/1290'da yazılmış bir fütüvvetnâmede (*Nâsirî Fütüvvetnâmesi*) Ahî zâviyelerinin nasıl olması gerektiği konusundaki bir tâlimatnâme onun ifadelerini doğrulamaktadır. Buna göre zâviyenin itina ile yapılmış ve çok temiz olması, duvarlarının aydınlık olsun diye beyaz badana ile boyanması şarttır. Avlusunun ortasında bir havuz bulunması iyi olur. Odalarına eğer mümkünse Kıbrıs halısı, bulunmadığı takdirde kilim veya keçe döşenmelidir¹⁴².

139 *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/225.

140 O. Nurl Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1939, I/201.

141 *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/238, 248.

142 *İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, s. 339.

İbn Batûta Alanya’da kaldığı bir zâviyeyi şöyle anlatır: “İkinci namazını kıldıktan sonra zâviyenin şeyhi geldi ve bizi zâviyesine götürdü. Burası çok güzel bir bina idi. İçerisi güzel Rum (Anadolu) yastıkları ile döşeliydi. Irak camlarından yapılmış kandiller vardı. Büyük odada beş adet “beysûs” denilen ve bakırdan yapılmış büyük fitilli lambalardan yerleştirilmişti. Bunlarda erimiş iç yağı yakılıyordu. Her biriyle, Türkçe “çerağcı” denilen görevliler uğraşıyordu”¹⁴³. Seyyaha göre zâviyelerde misafir şöyle ağırlanıyordu: Zâviyeye bir yolcu geldiği zaman kapıcı tarafından karşılanıp kim olduğu, nereden gelip nereye gitti hakkında bilgi alınıp içeri buyur ediliyordu. Eşya ve hayvanları yerleştirildikten sonra hama-sa sokuluyor ve güzelce yıkanılıyordu. Oradan çıkınca bir odaya alınıp yiyecek ve içecek ikram ediliyordu. Akşam namazından sonra zâviyede Kur’an okunuyor, daha sonra semâ ve raks yapılıyordu. Bazen gece yarısı zikir ve diğer nâfile ibadetlere kalkılıyor ve bu her gün böyle sürüp gidiyordu¹⁴⁴. Şüphesiz bu ağırlama işi yolcunun durumuna ve içtimâi mevkiine göre değişmekteydi.

Zâviyelerde ikram edilen yiyecek ve içecekler konusuna gelince, bunların devrin alışılmış yiyecek ve içecek maddeleri olduğu tabiidir. Bu konuda kaynaklarda fazla bilgiye pek rastlanmaz. Anadolu’da özellikle XIV. yüzyıl zâviyeleri hakkında en geniş bilgi ve tasvirleri kendi öz müşahedesine dayanarak veren İbn Batûta bu konuda pek bir şey söylemez. Yalnız genel olarak et, ekmek, meyve ve tatlı verildiğini nakleder¹⁴⁵. Bununla beraber, Vâhidî’nin *Menâkıb-ı Hâce-i Cihan ve Netîce-i Can* adındaki eserinde XV. ve XVI. yüzyıllarda zâviyelerde ne gibi yemekler, içecekler ve tatlılar ikram edildiğine dair oldukça ilgi çekici bir pasaj mevcuttur. Burada Kurban Baba adlı bir dervişin ağzından söylenen bir manzûmede şunların adı geçer¹⁴⁶:

143 *Tuhfet’ün-Nuzzâr*, I/227.

144 A.g.e., I/226, 231, 252.

145 A. yerlerde.

146 Bibliothèque Nationale de Paris, suppl. Turc, nr. 1558, v. 24a-b.

Bize bir hânikahdır şu âlem
İrişür dürlü dürlü levni her dem
Herisa ve Muhallebi ve Totamaç
Ades aşısı ve Zerde, Kalya omaç
Yoğurtlu *dâne* karlı dağımızdır
Sıpanak aşısı hod otlağımızdır
Hemîşe Akça *salma* nakdimizdir
Erişte hod gönülde akdimizdir
Börek aşısı da hod sertâcımızdır
Şeker pâluze hod mîracımızdır.
Güllâcî ve Sükkerîn ve Me'muniye
Biliç çorbasına ekşi limoniyle
Gelir gâh gâh *Tüffahiye* aşısı
Yeriz demeden anı bunu nâşi(?)
Gelir ki *Tuncîye* gâhı *Nohudâb*
Gelir ki *Gendom aşısı* ki düşebab
Zemistanda gelir *Tarhana* şirin
Pirinç aşısı gelir ki gâh şirin
Kebab-ı Birre ve Kebk Kebûter
Sükkerîn, Baklağı, Börek, Seminitir(?)
Gelir her yılda *aş-ı Aşure*
Yeriz hem yediriz mâru mûra
Gıda-yı ruhumuz âhirde *Helva*
Nitekim cennet içre "Menn ve's-selvâ"
Onlardan sonra *Hoşâb safâ bahş*
Ki teşne dillere eyler safâ bahş

Görüldüğü gibi bunların çoğu bugün bile bilinen yiyeceklerdir. Bu kadar çeşitli yemeği hazırlayabilmek için ne kadar kap kacağa ihtiyaç olduğu meydandadır. Meselâ Trakya-Paşaeli'nde ünlü Bektaşî şeyhi Otman Baba Zâviyesi'nde Kanunî devrinin

ortalarına doğru kaç cins ve ne kadar kap kakac bulunduğu bir fikir verebilir¹⁴⁷:

Cinsi	Adet
Kazan	16
Sahan	43
Tepsi	73
Bakraç	32
Tava	7
Kepçe	10
Büyük tas	6

D) Dinî ve içtimâî hizmetleri:

Zâviyelerin her şeyden önce bir din ve tasavvuf talim, tatbik ve yayma merkezi olduğuna yukarıda temas edilmişti. O halde buralarda belli bir tarikatın gereklerine göre bir yaşantı takip olunacağı açıktır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde medreselerin nüfûz edemediği köylerin ve göçebe muhitinin dinî ve içtimâî hayatını ayarlama görevini zâviye ve tekkeler yüklenmişlerdi. Medreselerde uygulanan ancak sınırlı bir aydın zümresine hitap eden skolastik din eğitimi, öğretimi ve anlayışının genellikle halk tabakalarına inemediği ve tam anlamıyla intibak edemediği bilinen bir gerçektir. Gerek kullanılan metot gerekse köylük yerde yaşayan halkın şehirlerde olduğu gibi ulemâ ile temas imkânının çoğu defa bulunmaması, bulunsa da ulemânın o seviyeye inememesi yüzünden dinî ve içtimâî hayatta doldurulması gerekli bir boşluk meydana geliyordu. İşte bu boşluğun zâviyeler tarafından devrine ve yerine göre müsbet veya menfi bir şekilde doldurulduğu görülüyor. Zâviyelerde yüksek birtakım fıkıh ve kelâm meseleleri yerine halka mistik bir heyecan verecek ve fikrî seviyesine uygun

147 Kolonizatör Türk Dervişleri, s. 341'de 732 nr'lı Paşaeli defterinden alınan belge.

düşecek konularla uğraşılıyordu. Bu da haliyle zâviyeleri daha cazip duruma getiriyor, halk “fakı” adını verdiği fakihlerin (hoca) yerine şeyhleri dinlemeyi ve onlara bağlanmayı tercih ediyordu.

Zâviyelerde yapılan ibadetler heyecanı doyurucu ve gereğinde mûsikî eşliğinde yapılan özel âyinler halk için zevk verici bir ruhî tatmin kaynağı idi. Üstelik medresenin ağır ilmî havası yerine evliyâ türbelerine, menkabelerine ve kerametlerine bağlanmak halk için daha çekici ve daha kolaydı. Şeyh ve dervişlerin yazdığı keramet hikâyeleriyle dolu ahlak ve din alanındaki manzum eserler, ulemânın külfetli ve ağır bir üslûpla kaleme aldığı çoğu Arapça şerh ve tâliklerden elbette daha çok okuyucu ve dinleyici buluyordu¹⁴⁸. Bu da şeyhlerin halk yanında ulemâdan daha çok nüfûz ve kudret kazanmasına sebep oluyordu. Bunun yanında şeyhlerin sürdüğü bu mütevazı günlük yaşantının uyandırdığı takdir ve hürmet duygusu da bir motif olarak düşünülmalıdır.

Zâviyelerin en az bu birincisi kadar önemli diğer bir hizmeti Anadolu ve Rumeli'nin İslâmlaştırılması sırasında olmuştur. Yeni fethedilen topraklarda müsamahacı ve telifçi olmaları sebebiyle çevrelerine birçok gayrimüslimi cezbeden şeyhler Müslümanlığı kolayca kabul ettiriyorlardı. Gayrimüslimler ya ateşli ve coşkun, esrarlı dinî âyinlerin veya din farkı gözetilmeden hastalara ve yoksullara yapılan yardımın etkisiyle Müslümanlığı kabul ediyordu¹⁴⁹. İlk devirlerde özellikle hudut bölgelerinde Bizans'ın ağır vergilerinden bıkmış ve ezilmiş ahaliye İslâmiyet'in bu zâviyelerde sunulan popüler şekli çok ilgi çekici geliyordu¹⁵⁰. Bazen bir Hristiyan köyünde, bir manastırın, kilisenin yerine veya yanına kurulan zâviyeler, zamanla oradaki Hristiyan azizine ait menkabelerin

148 *Müzekkî'n-Nüfûs, Ahmediye, Muhammediye* ve benzeri tekke ve zâviye ürünü eserlerin yüzyıllardan beri olduğu gibi, bugün dahi köylerde aranıp okunduğu görülüyor. Bu eserlerin Türk halkının ruh hayatı ve düşünce tarzının oluşmasında oldukça hatırı sayılır roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Bu rollerin ne dereceye kadar müsbet veya menfi olduğu ise araştırmaya değer bir konudur.

149 Bk. O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, 11/166-7.

150 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc.: O. Şâik Gökyay, Ankara 1944, ss. 114-15.

zâviyeyi kuran şeyhinkine karışmasına, böylece her iki din mensupları arasında bir yaklaşmanın ortaya çıkmasına imkân veriyorlardı. Bunun en güzel örneğini Hacı Bektaş ile Baba İlyas-ı Horasanî teşkil ederler. Hacı Bektaş Müslüman ahali tarafından kutsal bir velî kabul edilirken bölgedeki Hristiyanlarca da Saint Charalambus olarak takdis olunmaktaydı¹⁵¹. Çorum yakınlarındaki Elvan Çelebi Zâviyesi civarında ise Baba İlyas-ı Horasanî ile Saint Georges halk tarafından aynı kimse olarak kabul ediliyordu¹⁵².

Zâviyelerin ayrıca içtimâî alanda da büyük hizmetleri oluyordu. Bir defa, yolcuların bedava yiyip içme ve yatıp kalkmalarını sağladıkları için hem seyahatlerin hem de ticaret hayatının düzenli bir biçimde akıp gitmesine yardımcı oluyorlardı. Bundan başka çevrede yaşayan yoksullara bedava yiyecek veriyorlardı. Bu itibarla fakir tabaka buralarda kendine bir sığınak bulma imkânını elde ediyordu. Özellikle büyük kasaba ve şehirlerde bu durumun daha da iyi teşkilâtlandığı ve büyük çaptaki zâviyelerin (imâret), kimsesiz ve yoksulların iâşe ve ibâtelelerini yükledikleri anlaşılıyor¹⁵³.

SONUÇ:

Yahûdilik, Hristiyanlık ve Budizm gibi kendilerine mahsus bazı müesseseler içinde mistik bir hayat düzeni geliştiren dinlerde olduğu gibi, Müslümanlık da “Zâviye, Hânîkah, Tekke...” adı ile anılan bir müessese aracılığıyla kendi tasavvuf sistemini ortaya koymuş ve geliştirmiştir.

Hicrî III. (Mîlâdî IX.) yüzyılın başlarında ilk büyük mutasavvıflarla beliren bu müessese, Müslümanlığın yayılışına paralel olarak batıda Kuzey Afrika ülkelerine, doğuda İran üzerinden Orta Asya içlerine kadar sokulmuştur. Çeşitli ülke ve devirlerde

151 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Los Angeles 1971, s. 372.

152 *Türk Mektupları*, trc.: Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1939, ss. 77-78.

153 *Türkiye Maarif Tarihi*, 1/202. Şüphesiz zâviyelerin çeşitli hizmetleri gereği gibi ortaya koyabilmek için etraflı araştırmalara ihtiyaç vardır.

değişik isimlerle anılan bu müessese her iki blokta da İslam dini ve tasavvufunun sanki ileri karakol görevini yapmış ve başarı ile yayılmasına ön ayak olmuştur.

Zâviyeler buldukları yerlerde gerek mîmarî yönden, gerekse teşkilât ve işleyiş bakımından mahallî özelliklere göre teferruatta az çok farklar göstermişlerse de temelde yine aynı yapıyı, teşkilatı ve yaşantıyı yansıtan kurumlar olmuşlardır.

Yüzyıllar boyunca Türk halkının dinî, içtimâî ve fikrî hayatını yoğuran zâviyeler, gayrimüslim halkın da memlekette Müslüman ahali ile uzlaşmış bir şekilde yaşamasını kolaylaştırmıştır.

İBN BATÛTA'NIN ANADOLU'DA ZİYARET ETTİĞİ ZAVİYELERİN ZİYARET SIRASINA GÖRE ADLARI VE YERLERİ

Zâviyenin adı	Bulunduğu yer
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	Antalya
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	Göhlisar (Burdur)
Ahî Sinan ve Ahî Toman zâviyesi	Denizli
Bir zâviye (adı yok)	Tavas (Denizli)
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	Milas (Muğla)
Bir zâviye (adı yok)	Muğla
Ahî Ali Zâviyesi	BercinKöyü (Milas)
Ahî Kalemşah Zâviyesi	Konya
Mevlânâ Zâviyesi (Mevlevî Zâviyesi)	Konya
Ahî Şerif Hüseyin Zâviyesi	Aksaray (Niğde)
Ahî Caruk Zâviyesi	Niğde
Ahî Emir Ali Zâviyesi	Kayseri
Ahî Bıçakçı Ahmed Zâviyesi	Sivas
Ahmed Kûçek b. Tâcüddîn (Rifaî Zâviyesi)	Amasya
Mecdüddîn Zâviyesi	Gümüş (Gümüşhâne)

Ahî Nizamüddîn Zâviyesi	Erzincan
Ahî Tornan Zâviyesi	Erzurum
Ahî Bahâ Zâviyesi	Birgi (İzmir)
Mecdüddîn Zâviyesi	Tire (İzmir)
Şeyh Yakup Zâviyesi (Rifaî Zâviyesi)	İzmir
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	Manisa
Bir zâviye (Rifaî Zâviyesi)	Bergama (İzmir)
Ahî Sinan Zâviyesi	Balıkesir
Ahî Şemsüd'din Zâviyesi	Bursa
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	İzmit
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	Yenice (Bolu)
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	Mudurnu (Bolu)
Bir Ahî zâviyesi (adı yok)	Bolu
Bir zâviye (adı yok)	Gerede (Bolu)
Bir zâviye (adı yok)	Kastamonu
Dede Emir Ali Zâviyesi	Kastamonu
İzzeddin Ahî Çelebi Zâviyesi	Sinop